

NIYAZI BERKES ÜZERİNE

İsmail Coşkun

Niyazi Berkes önde gelen bir sosyologumuzdur¹. Sosyoloji tarihimizde Cumhuriyet döneminin ilk kuşak sosyologları arasında yer alır. Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe şubesinden mezun olmuştur. Sosyoloji ihtisasını Batı'da, Amerika Birleşik Devletleri'nde yapmıştır. Türkiye, Amerika ve kısa bir süre olmak üzere de Hindistan üniversitelerinde sosyoloji dersi vermiştir. 1940'lı Yıllarda geleneksel sosyoloji anlayışının dışında yeni bir sosyoloji anlayışının, Anglo-Amerikan sosyoloji ve bilim anlayışının yurdumuza taşınmasında ve tanıtımında rol almıştır. 1960'lı Yıllarda, Türk toplum tarihini konu alan tartışmalarda *Doğu Despotizmi*, *Osmanlı toplumunda feodalizmin yokluğu*, *Batı toplumlarından farklılık* gibi belirli bazı kuram ve kavramları ilk kez O gündeme getirmiştir. Yaygın ilgi alanına karşılık çalışmalarının ağırlık noktasını *Osmanlı Toplumuna, Batılalaşma, Din/Devlet ilişkisi* gibi konular teşkil etmiştir.

Biz bu yazımızda Berkes'in Türk sosyoloji tarihindeki yerini; hayatı, eserleri ve tartışmaya açtığı konular etrafında ele alıp değerlendirmeye çabası içinde olacağız.

A. Hayatı :

Berkes, II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık üç ay sonra (21 Ekim 1908'de); o dönemde İngiltere denetiminde olan Kıbrıs'ta, Lefkoşa şehrinde doğdu. Devrin siyasi atmosferine uygun olarak kendisine Niyazi, ikiz kardeşine de Enver adı verildi. Babası Hüseyin

---

¹ Bir sosyologumuz, İbrahim Yasa, Berkes için «Türkiye'nin yetiştirdiği en büyük toplumbilimcilerdendi» değerlendirmesini yapıyor. Bkz. İkibine Doğru, 25 Aralık 1988.

Hüsnü Bey, annesi Kadı Ömer Vamık Efendi'nin kızı Dervişe Hanım'dır. Çocukluğu Namık Kemal, Mithat Paşa, Enver Paşa ve Resneli Niyazi Bey'in resimlerinin bulunduğu; *Sabah*, *İkdam* gazeteleleriyle *Servet-i Fünun*, *Resimli Kitap*, *Şehbal* ve Azerbaycan'da çıkmakta olan mizah dergileri ile Şair Eşref kitapçıklarının bulunduğu bir evde geçti. Biraz büyüdükten sonra ilkokul öncesi bir ana okulu olan Lisani Efendi okuluna gönderildi. İlk ve orta okul seviyesindeki tahsilini burada, Lefkoşa'da tamamladı. Tahsilini sürdürmek gayesiyle kardeşi Enver ile birlikte İstanbul'a geldi. Burada girmiş olduğu İstanbul Sultanisi'nden 1928 senesinde mezun oldu. Bundan sonra bir yıl kadar Darülfünun Hukuk Fakültesi'ne devam eden Berkes, Hukuk Fakültesi'ni kendi deyişi ile «*Kemalist devrimin görüntülerini arayan gözlerine pek az şey gösterdiği*» ve «*öğretim anlayışında ezberciliğin hakim olduğu*» gerekçesi ile terk etti². O dönemde Darülfünun adını taşıyan İstanbul Üniversitesinin Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesine girdi (1929). Burada, «*Türk toplumunun sorunlarını daha iyi anlayacağına*»³ düşünüyordu. Ancak Edebiyat Fakültesi Felsefe şubesinde hayal kırıklığına uğradı. Bu hayal kırıklığı hali sonradan Berkes'in ifadelerine şu şekilde yansiyacaktır: «*Bir yıl okuyup bütün imtihanlarını geçirdiğim Hukuk'u bırakarak büyük umutla girdiğim Felsefe Bölümü'nde de Darülfünun, yabancı okullardan biri gibi, Mustafa Kemal Türkiyesi çevresine yabancı ve sağırda. Ya da fikir dağarcığında ona uyacak bir fikri olmayan bir Batı ilkokulu gibiydi. Ulusal Kurtuluş özgürlüğünün nereye gideceğinden habersiz, ya da ondan umursamamız kakafojik seslerle konuşmalar yapılan bir yerdi.*»⁴ Dönemin Edebiyat Fakültesi anlatılırken Berkes şu ifadeleri kullanır: «*Ziya Gökalp günlerinde bile gerilere dönülmüştü. Hocaların kimileri savaş ya da mütareke yıllarında, Avrupa'ya, sağlam bir yere yollanarak ölümlerden kaçırılmış gençlerdi. Ziya Gökalp modasının geçmek üzere olduğunu sezmenin verdiği bir korkaklık, ürkeklik vardı. Sosyolojide Durkheim'ın yerini Lévy-Bruhl almıştı. İkel kavimlerin düşün yapılarını çok iyi öğreniyorduk. Ondan, yeni savaş-sonrası dönemin felsefe peygamberi Bergson'a atlardık. Metafizik dersinde ruh-beden ve çok incelikli 'ispat-ı vacib'*

2 N. Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s. 17, Adam Yayınları, İstanbul, 1982.

3 A.g.e. s. 17.

4 A.g.e., s. 19.

nazariyelerini, Katolik filozofların Tanrının varlığını ne ustalıklarla ispat ettiklerini öğreniyorduk.»⁵

Berkes'in Edebiyat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra aldığı ilk resmi görev Ankara'da, Halkevi Kütüphanesi Müdürlüğü bünyesinde oldu (1933)⁶. Bu tarihte Ankara Halkevi Kütüphanesi ile Türk Tarih Kurumu aynı binada bulunmaktaydı. Bu görevde bulunduğu sırada Berkes bu iki kurumun kütüphanelerinin birbirinden ayrılması işi ile görevlendirilmişti. Bu sırada Cumhuriyetin 10. yılını kutlama hazırlıkları ile ilgili olarak Recep Peker başkanlığında teşkil edilen komisyonun çalışmalarına katıldı. Bu arada Halkevi ve Maarif Cemiyeti başkanı bulunan Nafi Atuf Kansu'nun alaka göstermesi neticesinde Maarif Cemiyeti'ne bağlı bir okul olan Maarif Ortaokulu'na müdür olarak tayin edildi. Ortaokul Müdürlüğünde bir yıl kadar kaldıktan sonra, yeniden düzenlenen İstanbul Üniversitesi'ne sosyoloji asistanı olarak atanması (Ocak 1934) üzerine Ankaradan ayrılır⁷. Aynı yıl içinde, o dönemde İstanbul'da yayınlanmakta olan *Siyasi İlimler Mecmuası*'nda o yıl yapılmış olan Dünya Kadınlar Kongresi dolayısıyla vazmış olduğu, tesbit edebildiğimiz kadarı ile ilk yazısı nesredilir. 1934 kadar Edebiyat Fakültesi'nde Hilmi Ziya Ülken'in yanında asistanlık yaptıktan sonra Askerlik dolayısıyla buradaki görevinden ayrılır. Berkes askerlik hizmetini İstanbul'da, Halıcıoğlu Yedek Subay Okulu ile Selimiye'de tamamladı¹⁰. Askerlik dönüşünde Milli Eğitim Bakanlığı'na yurtdışına, Amerika'ya, gönderilir. Berkes yurtdışına gönderilişi ile ilgili olarak verdiği bilgide şöyle de-

5 A.g.e., s. 19.

6 Bu tarih Berkes'in «*Atatürk ve Devrimler*» isimli kitabının girişinde yer alan anılar bölümünde 1930 olarak verilmektedir. Kanaatimizce bu baskı hatası sonucu ortaya çıkmış bir yanlışliktir. Doğru tarihin 1933 olması gerekmektedir. 1929'da girmiş olduğu Edebiyat Fakültesi'nden ancak 1933'te mezun olmuş olması gerekir. Nitekim aynı kitabın ilerki sayfalarında mezuniyet sonrasında Ankara'da bir yıl görevde kaldığını, 1934'de Asistan olarak Edebiyat Fakültesi'ne atandığını ifade edecektir.

7 A.g.e., s. 27.

8 Prof. Dr. İbrahim Yasa «1933'te İstanbul Üniversitesi'ne girdiğimde Felsefe Fakültesinde Hilmi Ziya Ülken hocamızdı. Niyazi Berkes de onun asistanıydı» bilgisini veriyor.

9 Sezgin Tüzün, İbrahim Yasa, E. Kongar, Türk Toplum Bilimcileri, C.I, Remzi Kitabevi İstanbul, 1982, içinde s. 218.

10 A.g.e., s. 27.

mekte: «..Yedek subaylık yaptıktan sonra, Milli Eğitim Bakanlığı'ndan (o zamanki usule göre) gelen saptama ile, Amerika'da Chicago Üniversitesi'nin Sosyoloji Bölümü'nde çalışmak üzere ayrıldım»¹¹. 1939 yılına kadar Chicago Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde sosyoloji çalıştı^{12 13}. Amerika'da bulunduğu sırada Türkiye'de Sosyolojinin gelişimini konu alan bir makalesi yayınlamıştır. Amerika'da Çalışmalarını tamamlayan Berkes 1939'da Türkiye'ye döner. Yurda dönüşünden kısa bir süre sonra Ankara Üniversitesi DTCF bünyesinde yeni oluşturulmakta olan Sosyoloji bölümüne doçent olarak tayin edilir (1939 Yazı)¹⁴.

Yurda dönüşünden sonra Berkes'in yayınladığı (1939) ilk yazısı¹⁵ propaganda konusundadır. Konu o dönemde, savaş arefesi ve başında, gerek Almanya'da, gerekse Amerika'da yoğun bir şekilde gündemdedir. Daha sonra aynı konu ile ilgili olarak, «Propaganda Nedir?» isimli kitabını yayınlamıştır (1942).

Berkes'in Ankara Üniversitesi'nde, DTCF'de, bulunduğu sırada yapmış olduğu çalışmalar «Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma, 1942», «Propaganda Nedir? 1942», «Siyasi Partiler 1946» gibi telifleri ile N.S.B. Gras'ten «Ekonomik Sosyolojiye Giriş, 1941», Eflatun'dan «Sokrates'in Müdafiası, 1942», Aristo'dan «Politika, 1944-1946», Harold J. Laski'den «Demokrasi ve Sosyalizm, 1946», S. Freud'tan «Totem ve Tabu, 1947» yapmış olduğu tercümelemler şeklinde sıralanabilir. 1940'lı yıllarda Berkes akademik nitelikteki yazı ve ma-

11 A.g.e., s. 27.

12 İnan Özer, Niyazi Berkes, s. 251 Emre Kongar, Türk Toplum Bilimcileri, c. I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, içinde.

13 Yaklaşık olarak aynı dönemde yurtdışına gönderilmiş olan B. Boran, M.Ş. Başoğlu, İbrahim Yasa Amerika'da doktora çalışması yapmışlardır. Doktora tezleri hazırlamışlardır. Berkes'in ise orada Sosyoloji bölümünde çalışmak üzere gönderildiği bilgisi bulunmaktadır. Belirli bir konuda Master ya da Doktora tezi hazırladığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

14 Konu ile ilgili olarak B. Boran şu bilgileri veriyor: «Ben 39'un Haziran başlarında DTCF sosyoloji doçenti tayin edildiğim zaman, Fakülte'de henüz Sosyoloji kürsüsü yoktu. Onun için elimde evrakım, fakülte dekanlığına gittiğimde Dekan Emin Bey şaşırıldı. Felsefe Enstitüsü yaz aylarında oluşturuldu. Niyazi Berkes Sosyolojiye, Muzaffer Şerif Başoğlu psikolojiye, Necati Akder ile Hamdi Atademir de Felsefeye getirildiler. Sonbaharda dersler başladığında da Enstitü'nün başına Fransa'dan Olivier Lacombe adında bir profesör geldi.

15 bk. Bu yazının, «makaleleri» kısmı.

kalelerini *Siyasi İlimler Mecmuası*, *Ülkü*, *DTCF Dergisi* ve *Yurt ve Dünya* dergilerinde neşretti.

Bu dönemde Berkes fakültede çalışma arkadaşı olan Behice Boran'ın sahipliğini ve yazı işleri müdürlüğünü yaptığı *Yurt ve Dünya* dergisinin kuruluş ve yayınlanması¹⁶ çalışmalarına yine aynı fakültede çalışmakta olan eşi Mediha Berkes ile birlikte katıldı. Bu arada, 1942 yılı sonlarında Behice Boran ve Muzaffer Şerif Başoğlu bir kısım arkadaşları ile birlikte ideolojik yanı daha ağır basan «*Adamlar*» dergisini çıkarmak üzere *Yurt ve Dünya* dergisi çevresinden ayrıldı.

1945 Yılı Aralık ayında ilk sayısı yayınlanan «*Görüşler*» dergisinde «*Anadolucu Akımın Gelişmesi*»ni konu alan yazısından dolayı Behice Boran ile aynı dergiye yazı yazma vaadinde bulunmuş olan Niyazi Berkes, eşi Mediha Berkes ve çalışma arkadaşları Pertev Naili Boratav «*görülen lüzum üzerine*» vekalet emrine alınmışlardır¹⁷. Daha sonra Danıştay'a açılan davanın kazanılması sonucu Berkes ve diğerleri fakültedeki görevlerine iade edilmişlerdir¹⁸. Bu arada Berkes ve diğerlerinin göreve iade edilmeleri için işlemler sürmekteyken D.T.C. Fakültesinin basılması ve rektör Şevket Aziz Kansu'nun hırpalanması hadisesi üzerine dekanlığın Berkes ve diğerlerinin derslerini tatil etmesiyle yine görevsiz kalmışlardır¹⁹. 1948 Yılında Berkes ve diğerleri hakkında görevlerini kötüye kullandıkları iddiasıyla dava açılır. İki yıl (1948-1950) süren muhakeme sonucunda önce Pertev Naili Boratav, daha sonra Niyazi Berkes ve Behice Boran beraat eder (Haziran, 1950)²⁰.

Bununla birlikte beraat kararı Berkes ve diğerlerinin Üniversiteye dönmelerini sağlamamış, kadroları kaldırılarak kadro-dışı doçent durumuna düşürülmüşlerdir. Bu durumda maaşlarının 1/3'ünün alabilmekte idiler. Berkes fakültedeki görevinden ayrılmak duru-

16 Dergi, 1941 Ocak ayında yayımlanmaya başladı.

17 Uğur Mumcu, *Bir Uzun Yürüyüş* (Behice Boran ile Söyleşi), s. 39, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1988.

18 Uğur Mumcu, a.g.e., s. 39.

19 Uğur Mumcu, a.g.e., s. 40.

20 Uğur Mumcu, a.g.e., s. 42.

21 Uğur Mumcu, a.g.e., s. 42-43.

munda kaldıktan sonra kardeşinin yardımıyla küçük bir matbaa kurmuşsa da sürdürememiştir²².

Berkes 1952 Yılında Kanada'dan, Mc Gill Üniversitesi'nden gelen çağrıyla kabul ederek bu üniversitenin Mezuniyet Sonrası Araştırmaları Fakültesinde göreve başladı. Aynı fakültede profesör olan Berkes, buradaki görevini 31 Ağustos 1975'te Emeritus Profesör ünvanı ile emekli olana kadar sürdürmüştür. Emekli olduktan sonra İngiltere'ye yerleşen Berkes 18 Aralık 1988'de, küçük bir sahil kasabası olan Hythe'de vefat etmiştir.

Berkes'in Kanada dönemi ilgi alanında belli bir yoğunlaşmanın ortaya çıktığı dönemdir. Bu dönemde ele aldığı konular, yönettiği tezlerde ağırlık kazanan problemler daha çok İslam ülkelerinin/toplumlarının modernleşmesi/çağdaşlaşması, bu ülkelerde din/devlet ilişkisi, laiklik, batılılaşma gibi konulardır. Bir yandan Gökalp'in makalelerinden yapılmış bir seçmenin İngilizceye çevirisi üzerinde çalışırken, bir yandan da Türkiye'de reformun/batılılaşmanın tarihini konu alan ve ileride «Türkiye'de Çağdaşlaşma» olarak Türkçeye de çevrilecek olan kitabın²³ hazırlıklarına başlar. Gökalp'le ilgili çalışmasının ilk ürünü, *Middle East Journal*, vol. VIII, No. 4, Ağustos 1954'te yayınlanır. Burada çıkan makalesi daha sonra, Gökalp'in makalelerinden oluşan bir seçmenin İngilizceye çevirisinden oluşan «*Turkish Nationalism and Western Civilisation: Selected Essays of Ziya Gökalp*» kitabının²⁴ «Çevirenin Girişi» kısmını oluşturacaktır. Burada iken yönettiği ilk tez de yine aynı konuda olacaktır: Tez Master tezi olup, «Türk Dil Reformu: Türkiye'de İslamın Çağdaşlaşma/modernizasyonunda Bir Adım» başlığını taşımaktadır²⁵.

Berkes bu dönemde 1958-1959 Yılları arasında başta Hindistan olmak üzere Pakistan, Japonya, Endonezya ve Tayland'ta toplam 16 ay bulundu. Bir öğretim yılı Hindistan Üniversitelerinde ders verdi. Bu dönemde buradan Türkiye'de bulunan kardeşi Enver Ber-

22 Sabiha Sertel, Roman Gibi, Anılar, s. 382, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978.

23 Berkes bu kitabının çıkacağını «*Turkish Nationalism and Western Civilisation: Selected Essays of Z. Gökalp*» isimli kitabının girişinde dip not olarak veriyor, s. 16.

24 Kitabın Önsözü Ocak 1958 tarihi taşır. 1959'da yayınlanır.

25 bk. Bu yazının 'yönettiği tezler' kısmı.

kes'e yazmış olduğu mektupları daha sonra «*Asya Mektupları*» adı altında kitap halinde toplandı²⁶.

Türkiye'de batılılaşma tarihini konu alan «*The Development of Secularism in Turkey*» isimli eseri 1964'te çalışmakta olduğu Mc Gill Üniversitesi yayınları arasında neşredildi. Bu çalışması daha sonra kısmi değişikliklerle birlikte Cumhuriyetin 50. yıldönümü dolayısıyla 1973 yılında Bilgi Yayınevi tarafından Türkçe olarak yayınlandı. Kitap batılılaşma konusuna belli bir açıklama getirmekten çok, belirli bir bakış açısından batılılaşma sürecinin tasviri özelliğini taşımaktadır.

1952'de Kanada'ya giderken, bir anlamda resmi makamlarla küskün ayrılmış olan Berkes, 1960 İhtilali sonrasında bu makamlarla barışık olacaktır. Türk Tarih Kurum'unun neşrettiği «*Belle-ten*» dergisi (XXVI/104, 1962)'nde «*İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği*» başlıklı yazısı yayınlanır.

1960'lı Yıllar Berkes'in belirli bir ara dönemden sonra hızla Türkiye fikir ve kültür hayatının gündemine girdiği dönemdir. Bu dönemde Doğan Avcıoğlu yönetiminde çıkarılan *Yön* dergisinde, derginin yayın hayatı boyunca²⁷, başından sonuna değin Berkes yazılar yayınlamıştır. Dergide batılılaşma, sosyalizm ve düşünce akımları gibi konularda toplam elli altı makalesi çıkmıştır. Berkes, *Yön*'ün çıkış bildirisini imzalayanlar arasında olmamakla birlikte, bu makaleleri ile *Yön* dergisinde savunulan ve tartışılan tezlerin oluşumunda oldukça etkili olmuştur²⁸. Aynı dönemde, yurtdışındayken ikinci evliliğini yaptığı eşi Fay Kirby Berkes'in de *Yön*'de eğitim ve petrol konularında toplam dokuz makalesi yer almıştır. *Yön*'de yayınlanan yazılarının bir kısmı daha sonra *Yön* yayınlarının ilk kitabı olarak «*200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*» başlığı altında neşredildi.

Berkes 1965 Sonbaharında Suriye, Lübnan, Mısır, Tunus ve Cezayir'i kapsayan seyahatlerde bulunur. Bu seyahatleri esnasında aldığı notlar ve intibalarından oluşan yazıları, 1966 İlkbaharında

26 Çağdaş Yayınları, 1976, İstanbul.

27 Yayın hayatına 20 Aralık 1961'de giren *Yön*, Haziran 1963'te 77. sayısında kapatılır. 15 Ay sonra, 25 Eylül 1964'te yeniden yayınlanır. 30 Haziran 1967'de kapanana kadar yayın hayatını sürdürür.

28 Hikmet Özdemir, *Yön Hareketi*, s. 60, Bilgi Yayınevi, 1986 Ankara.

Yön dergisinde dizi olarak çıktı. Daha sonra kitap haline getirilen bu seyahat notları «*İslamcılık, Ulusculuk ve Sosyalizm*» adı altında iki kez, 1969 ve 1975'te basıldı.

Berkes'in önce *Yön*'de yayınlanan ve daha sonra «200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?» ve «Baticılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler» isimli kitaplarında ortaya koyduğu görüşlerinin, sosyolojik ve kuramsal temellerini oluşturduğu «Türkiye İktisat Tarihi» isimli eserinin ilk cildi 1969'da ikinci cildi ise 1973'te yayınlandı.

1960'lı Yıllarda Türk toplum tarihini konu alan tartışmalarda Doğu Despotizmi, Osmanlı toplumunun tanımlanması, Osmanlı toplumunda feodalizmin yokluğu, batılılaşma gibi konularda ileri sürdüğü görüşleri ile dönemin gündeminde önemli bir yer işgal eden Berkes, 1970'li yılların Türkiye fikri ve kültürel kamuoyunda önceki döneme göre daha sınırlı bir yer işgal edecektir. Daha çok gündelik / aktüel konular etrafında, gazete yazıları ile kamuoyunda gözükecektir. Her ne kadar «*Türkiye'de Çağdaşlaşma*» isimli kitabı 1973'te Türkçeye kazandırılmış ve 70'lerin sonunda ikinci baskısı yapılmış ise de etkisi ve ağırlığı 1960'lı yıllara oranla azalmıştır.

Batı'da hazırlamış ve neşretmiş olduğu bir kısım makaleleri ve çeşitli kongrelerde sunmuş olduğu tebliğleri 1980'li yıllarda, Türkiye'de, Adam yayıncılık tarafından yayınlanmış olan «*Atatürk ve Devrimler, 1982*», «*Teokrazi ve Laiklik, 1984*» ve «*Felsefe ve Toplumbilim Yazıları, 1985*» kitaplarında toplanmıştır. Yine 1970-1980 döneminde *Cumhuriyet* gazetesi ve *Sesimiz* dergisinde yayınlanmış olan yazıları ile daha önceki dönemde kaleme almış ve yayınlamış olduğu bir kısım makaleleri yukarıda ismi zikredilen üç kitapta yer almaktadır.

B. Eserleri :

Berkes'in eserleri ele aldığı konular etrafında üç ana başlık altında toplanabilir : 1. Osmanlı toplumu ve batılılaşma tarihine ilişkin çalışmaları. «*Türkiye'de Çağdaşlaşma*», «*200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*», «*Baticılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler*», «*Türkiye İktisat Tarihi, I-II*» isimli eserleri bu çerçevede değerlendirilmelidir. 2. Sosyal bilimlere ve sosyolojiye dair görüşlerini ele aldığı çalışma ve araştırmaları. Bu çerçevede sayılabilecek araştırmaları

olarak D.T.C.F'de bulunduğu sırada yayınlamış olduğu makaleleri ile Ankara köyleri üzerine yapmış olduğu araştırmayı, bunların yanında Batı'da bulunduğu sırada kaleme aldığı bir kısım makale ve tebliğleri zikredebiliriz. 3. Uzak Doğu ve Yakın Doğu'ya yapmış olduğu gezilerin intibalarını konu alan yazı ve mektupları «*Asya Mektupları*» ve «*İslamcılık, Ulusculuk ve Sosyalizm*» kitaplarında toplanmıştır.

Biz bu yazımızda Berkes'in eserlerini a) Telif eserleri, b) Tercümeleleri, c) Makaleleri d) Batı'da yazmış olduğu makale ve sunduğu tebliğleri olmak üzere dört başlık halinde topladık. Beşinci bir başlık olarak e) Mc Gill Üniversitesinde görevli bulunduğu sırada yönetmiş olduğu master ve doktora tezlerini de ekledik.

a) *Telif Eserleri (Kitapları)*

1. *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma*, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, Ankara, 1942.
2. *Propaganda Nedir?* Ankara, 1942.
3. *Siyasi Partiler*, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1946.
4. *İlim Karşısında Irk Meseleleri* (Başkaları ile birlikte, müştereken). Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1945.
5. *Turkish Nationalism and Western Civilisation: Selected Essays of Ziya Gökalp*, London, 1959.
6. *The Development of Secularism in Turkey*, Mc Gill Univ. Press, Montreal, 1964.
7. *İkizyüz Yıldır Neden Bocahyoruz?* Yön Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, yaklaşık olarak 1964-1965 yılları.
8. *Batacılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler*, Yön Yayınları, İstanbul, 1965.
9. *Türk Düşününde Batı Sorunu* (Bu kitap 7. ve 8. sırada zikrettiğimiz kitapların gözden geçirilmiş ve birleştirilmiş halde yeniden basımıdır), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.
10. *Türkiye İktisat Tarihi I* (1969), *II* (1973), Gerçek Yayınevi, İstanbul.
11. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973; İkinci baskı, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978.

12. *İslamcılık, Ulusculuk ve Sosyalizm*, İstanbul, 1969; İkinci Baskı: Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975. I. Baskıda: Arap dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm adını taşıyor.
13. *Asya Mektupları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976.
14. *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982.
15. *Teokrazi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984.
16. *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1985.

b) *Tercümeleleri* :

1. Gras, N.S.B., *Ekonomik Sosyoloji'ye Giriş*, A.Ü.D.T.F. Yayınları, Ankara, 1941.
2. Eflatun, *Sokrates'in Müdafası*, İstanbul, 1942, M.E.B.
3. Aristo, *Politika*, M.E.B, Ankara, 1944-1946 (İki cilt).
4. Laski, Harold J., *Demokrasi ve Sosyalizm*, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1946.
5. Freud, Sigmund, *Totem ve Tabu*, MEB, Ankara, 1947.
6. Marx, Karl, *Yahudi Meselesi*, Sol yayınları, İstanbul, 1968.

c) *Makaleleri* : Berkes'in makalelerinin büyük çoğunluğu 2. kez basılmış, çeşitli kitaplarda toplanmıştır. Biz burada yeniden yayınlanmış olanları zikretmeyip, sadece bir kez basılmış olanlara yer vereceğiz.

1. *Dünya Kadınlar Kongresi, Siyasi İlimler Mecmuası*, c. V, sayı, 49, 1934.
2. *Propaganda, Siyasi İlimler Mecmuası*, c. IX, sayı: 102-103, 1939.
3. *Sosyoloji Nazariyelerinin Tedkikine Giriş, Ülkü Mecmuası*. c. XV, sayı: 90, 1940.
4. *Bir Araştırma İlimi Olmak Üzere Sosyoloji, Siyasi İlimler Mecmuası*, c. IX, sayı: 107, 1940.
5. *Namık Kemal ve Laiklik, Siyasi İlimler Mecmuası*, c. X, 118, 1941.
6. *Lévy-Bruhl'ün İptidai Zihniyet Nazariyesi, Siyasi İlimler Mecmuası*, c. X, sayı: 119, 1941.

7. *Dünyanın Taksimi ve Son Asır Harpleri, Siyasi İlimler Mecmuası*, c. XI, sayı: 123, 1941.
8. *Namak Kemal'in İstahatçılığı, Yurt ve Dünya*, c. I, sayı: 1, 1941.
9. *Çin Aile Sisteminin Bozuluşu, Yurt ve Dünya*, c. I, sayı: 1, 1941.
10. *Bergson'un Sosyal Fikirleri, Yurt ve Dünya*, c. I, sayı: 2, 1941.
11. *Köy Nüfusu, Yurt ve Dünya*, c. I, sayı: 4, 1941.
12. *Köy Şekilleri, Yurt ve Dünya*, c. II, sayı: 7, 1941.
13. *Japonya'nın Sosyal ve Ekonomik Bünyesi, Yurt ve Dünya*, c. II, sayı: 12, 1941.
14. *Gizli Evlenmeler, Yurt ve Dünya*, c. III, sayı: 19, 1942.
15. *Modern Ekonominin Doğuşu, Yurt ve Dünya*, c. IV, sayı: 30-32,
16. *Modern Ekonominin Tezatlardan: Faşizm, Yurt ve Dünya*, c. IV, sayı: 33, 1943.
17. *Darvinizm Karşısında İleri ve Geri Düşüncüler, Yurt ve Dünya*, c. V, sayı: 39, 1944.
18. *Emperyalizm, Yurt ve Dünya*, c. V, sayı: 40, 1945.
19. *Osmanlı Ülkesi Hristiyan Dinleri Arasında Çıkan Çatışmalara Sahne Oluyor, Yön, Yıl: 3, sayı: 83, 1964.*
20. *Atatürk Türkiye'sinde Ökumenik Patrilik, Yön, Yıl: 3, sayı: 84, 1964.*
21. *Pan Ortodox Kongresi, Yön; Yıl: 3, sayı: 90, 1964.*
22. *Türk Aydınının Özelliklerine İlişkin Düşünceler, Yön, Yıl: 4, sayı: 119, 1965.*
23. *10 Ekim 1965 Seçimlerinin Önemi, Yön, Yıl: 4, sayı: 121, 1965.*
24. *Doğu ve Doğuculuk Modası, Yön, Yıl: 5, sayı: 147, 1966.*
25. *Sosyalizm ve İslamiyet Tartışmaları, Yön, Yıl: 5, sayı: 151, 1966.*
26. *Az gelişmişliğin Tarihsel Nedenleri, Yön, Yıl: 5, sayı: 182-190, 1966.*

d) *Batı'da Yazmış Olduğu Makaleler ve Sunduğu Tebliğler :*

1. *Sociology in Turkey (Türkiye'de Sosyoloji)*, The American Journal of Sociology, V. XIII, no: 2, 1936. Türkçesi Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları içinde, s. 135-144.

2. Turkish Nationalism and Western Civilisation (Ziya Gökalp'le ilgili), Middle East Journal, V. VIII, No: 4, Ağustos, 1954.
  3. Historical Background of Turkish Secularism, (Türk Laikliğinin Tarihsel Kaynakları) in: ed. Richard N. Frye: Islam and The West, 1957. Yazı ilk olarak 1955'te Harvard Üniversitesinde yapılan bir toplantıda tebliğ olarak sunulmuştur, Türkçesi «Laikliğin Tarihsel Kaynakları» adıyla Teokrasi ve Laiklik içinde s. 24-43.
  4. Türk Din Toplum Bilimine Giriş, Berkeley'de California Üniversitesinde 1958'de verilmiş konferans, Türkçe olarak Teokrasi ve Laiklik içinde s. 44-63.
  5. Uygarlık, Din, İdeoloji Olarak İslamlık, in: ed. Charles E. Moore; Philosophy and Culture East and West, 1962; Türkçesi Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları içinde, s. 135-144.
  6. Religious and Secular Institutions in Comparative Perspective, Archives de Sociologie des Religions, XVI, 65-72, Paris 1963; Türkçesi Teokrasi ve Laiklik içinde Toplum Bilim Açısından Din-Dünya kurumları Arasındaki İlişki Türleri, s. 11-23.
  7. İhtilal, İnkılab ve Devrim (Amerika'da Sosyoloji Derneği'nin Millvaukee'deki toplantısında, Cumhuriyetin 50. yılı münasebetiyle yapılan özel oturumda sunulan tebliği). Az kısaltılmış şekli ile The Muslim World LXIV, sayı, 4. Türkçesi, Atatürk ve Devrimler içinde, s. 133-151.
  8. İslah (Türkiye ile ilgili Kısmı), Encyclopedia of Islam, 2nd ed. Türkçesi Teokrasi ve Laiklik içinde, Türk Reform Aşamaları adıyla kaynak belirtilmeksizin yayınlanmıştır.
  9. İbrahim Müteferrika, Encyclopedia of Islam, 2nd ed.
- e) *Mc Gill Üniversitesinde Görevli bulunduğu sırada yönetmiş olduğu Master ve Doktora Tezleri :*

(M.A.) Korterpetter, Carl Max: Turkish language reform: step in the modernisation of Islam in Turkey. August 1954. III, 99 L. (MC7/K85)

(M.A.) Mushiru-Hagg : Indian Muslims' attitude to the British in the early Nineteenth century; a case study of shah Aziz April 1964. VII, 139 L. (MG3/M987i)

(M.A) Dirlik, Andre: The meaning of Arab Socialism; an analytical study of the origins, the content and the implication of Egypt's Arab socialism. August 1964. 255 L. (MBb4/D599m)

(M.A) Eickelman, Dale F.: Musaylimah; an antropological appriaisal. April 1967. VI, 97 L. (C906/E34m)

(M.A) Abdul, Musa Oladipupo Ajilogba: Islam in Ijebu ode. March 1967. IX, 1988 L. (MIJ/A13933i)

(M.A) Brown Stuart E.: Tunisia and the Arab League (1956-1966). February 1969. III, 162 L. (MBat3/B879t)

(M.A) Dessouki, Ali E.H.: The Party as a mass political organisation in Egypt; 1952-1967. April 1968. Dept. of Economics Political Science. IV, 211 L. (MBb3/D97 4p)

(M.A) Masud Muhammed Khâlid : Trends in the interpretation of Islamic law as reflected in the Fatâwâ literature of Deoband School; a study of the attitudes of the Ulamâ' of Deoband to certain social problems and inventions. March 1969. VI, 106 L. (MG1/M4245t)

(Ph.D.) Dirlik, Andre: Abd al-Hamid ibn Bâdis (1889-1940); ideologist of Islamic reformism and leader of Algerian nationalism. March 1971. IV, 374 L. (MBaa3/D599)

(M.A) Ruiz, Manual: The concept of Authority in pre Islamic Arabia (its legitimacy and origin). June 1971. XIX, 141 L. (C903/R934c)

(M.A) Zaini, Muchtarom: Santri and Abangan in Java. April 1975, VIII, 169 L. (MJal/Z21 s)

(Ph.D.) Thomas, David, S.: «The Life and Thouht of Yusuf Akçura (1876-1935).» March 1976. XVII, 222 L. (MC3/A313z/-T455L)

(Ph. D.) Brown, Stuart: «The 'Young Tunisia' Movement.» 1976. III, 248 L. (MBat3/.B879y)

C. Görüşleri :

Niyazi Berkes düşünce tarihimizde ve uluslararası planda sahib olduğu yerini belirli konularda yapmış olduğu çalışmalar ve bu çalışmalarda ileri sürdüğü görüşleri ile kazanmıştır. 1940'lı yıllarda

ilgisi çok çeşitli konulara genişleyen Berkes, 1952'de Kanada'ya gitmesinden itibaren belirli konularda yoğunlaşmıştır. «Türk Milliyetçiliği ve Batı Medeniyeti» Başlığı altında Ziya Gökalp'in konu ile ilgili makalelerini İngilizce'ye çevirmesi Batı'da belirli bir boşluğu giderir. Batılı okuyucu Gökalp'in görüşlerine doğrudan başvurma imkanına kavuşur. Bu yönüyle Berkes'in söz konusu kitabı Batı'da ilk sayılabilir. Bu kitabının arkasından Türkiye'de Batılılaşmanın tarihini konu alan ve daha sonra Türkçe'ye «Türkiye'de Çağdaşlaşma» adıyla çevrilecek olan eseri de Batı'da ilgi uyandırmıştır. Türkiye Batılılaşma tarihi ile ilgili çok geniş bilgi ve malzemeyi ihtiva etmesi Batı'da kitaba karşı uyanan ilginin esas kaynağını oluşturur. Kitap özellikle Batılı okuyucunun yerli kaynaklara ulaşabilmesi noktasında önem kazanmıştır. Berkes'in bu dönemde Batı'da yayınlanan sözünü ettiğimiz bu iki çalışmasının ortak niteliği belirli konularda Batılı okuyucuya bilgi sahibi olma imkanını vermesidir.

Berkes 1960'lı yıllarda Türk toplum tarihine yönelik olarak ceyran eden tartışmalara aktif bir biçimde katılmıştır. Berkes Türk düşünce tarihindeki yerini daha çok bu tartışmalarda ileri sürdüğü görüşleriyle almıştır. Belli konuları ilk kez gündeme getirmiş; belli kavram ve kuramların, Batı'da o dönemde yaygın kuramların Türkiye'de tanınmasını sağlamıştır. Berkes'i ele aldığı konular, tartışmaya açtığı konular etrafında değerlendirme çabası içindeyiz.

Berkes'in görüşlerini eserlerinde ağırlıklı yer işgal eden üç ana sorun etrafında, *Doğu Despotizmi*, *Osmanlı Toplumunu* ve *Çağdaşlaşma* konuları çerçevesinde ele alacağız.

Doğu Despotizmi

Berkes'in *Asya Türü Despotizm* olarak ifade ettiği Doğu uygarlık ve Toplum modeli tarih içerisinde Asya coğrafyası üzerinde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Berkes Çin, Hindistan ve İran bölgelerinde kurulan devletleri, bu türün özellikle siyasi rejim anlamında tanınmış iki örneği olarak gördüğü Bizans İmparatorluğu ve Rus Çarlığı devletleri ile tarihsel olarak İslam uygarlık çevresinde kurulmuş olan devletleri *Asya Türü Toplum* ya da *Doğu Despotizmi* kavramı içeri-

sinde değerlendirir²⁹. Ona göre Çin ve Hindistan tarihinde feodal düzene doğru eğilimler görülmüş ise de bunlar büyük kara ordularına dayalı despotik imparatorluklarca yok edilmişlerdir³⁰.

Berkes'e göre Doğu toplum/Devlet modelinde yönetim şekli *Doğu Despotizmidir*³¹. Berkes *Doğu Despotizmi* ile alakalı açıklamalarında Aristo, İbn Haldun, Hobbes ve Marx'a atıflarda bulunarak Eski Çağ'dan başlayarak Despot, Despotizm kavramının kazandığı manalar üzerinde durur: «Despot sözcüğü eski Grekçe'den geldiği halde ne Eflatun'un ne de Aristo'nun devlet biçimleri arasında Despotluk rejimi görülür. Çünkü onlar, Eski Hellen dünyasındaki şehir devletlerinin rejim biçimleriyle ilgiliydiler»³². «Aristo eski Grekçe'de köle sahibi, efendi anlamına gelen despot sözcüğünü, Grekler-dışı Doğulu kavimlerdeki devletin adı olarak kullanır»³³. Aydınlanma devri düşünürleri olan Montesquieu ve Voltaire despotizm terimini hukuk kurallarından yoksun, bütünüyle keyfî olarak yönetilen rejim anlamında kullanırlar³⁴. «Modern çağlarda Aristo'dan gelen bu terimin özünü doğru olarak tanımlayan Hobbes olmuştur. Ona göre Devletin kaynağı zapt ve fetih ile halk üzerinde kurulan gücün miras gibi geçer oluşu, yani Devletin bir baba mülkü sayılışıdır. İbn Haldun da, padişahlık rejimi diyebileceğimiz devlet biçiminin en doğru modelini ve tarihteki aşamalarını böyle tanımlamıştır. Bu modelde en önemli yan, en üstün siyasal gücün, toplumdan çıkarılmış, hatta yabancılaştırılmış bir kul külesinin desteğine dayandırılmasıdır. Bu hem klasik Grek geleneğine, hem Feodal Batı Avrupa geleneğine aykırıdır»³⁵. «İbn Haldun *Giriş*³⁶ adlı yapıtında kulluk ile bu tür devlet³⁷ arasındaki bağlantıyı bize çok iyi anlatır. Bir sülale, bir hanedan veya dinastide tek kişi en üstün güç yerine çıkmak için bir yandan

29 N. Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi I*, s. 14, Gerçek Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1972; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 22, 23, 26, İstanbul, 1978, Doğu-Batı Yayınları, 2. baskı.

30 N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 22.

31 N. Berkes, a.g.e., s. 23, 23; *Türkiye İktisat Tarihi I*, s. 14.

32 N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 23.

33 N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 23; *Türkiye İktisat Tarihi I*, s. 99.

34 N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 23.

35 N. Berkes, a.g.e., s. 23.

36 Mukaddime.

37 *Despotik Devlet*.

kendi hanedanının ihtirasları veya hak istekleri ile uğraşmak, bir yandan da toprağa dayalı küçük hanedanların beylerini kendi hükümü altında tutmak zorunda kalır. Despotizm, bu Üst'ün tek başına gücü sağlamasıdır. Bu büyük tarihçinin gösterdiği gibi, bu sistemde her yerde despot, etrafında bir kul kütlesi yaratmakla bu işi başarır ve hemen her yerde kullar yabancılardan, dışardan ve hatta toplumun dışından özellikle hükümdarın kendi kavminin dışından devşirilir. Bunların köklerini koparmakla kayıtsız şartsız kendi devletinin uşağı, aracı, organı haline getirir. Hükümdar kendi kavminin veya neslinin asabiyeti (ruh birliği ve dayanışması) yerine, bunların kendine bağlılıktan gelen asabiyetini yaratır»³⁸.

Berkes Despotizmin terim olarak mana ve gelişmesi üzerinde durduktan sonra Despotik olarak tanımlanan devletlerde devlet iktidarının oluşumu ve Devlet-Toplum ilişkisi üzerinde durur. Ona göre bu tür sistemlerde iktidarı ellerinde bulunduran güçler iktidarlarını ne toprak senyörlüğünden, ne de köle sahipliğinden elde ederler³⁹. Berkes bu sistemlerdeki iktidar sahiplerini «savaşçılık zanaatı ile güçlenen *entrepneneur* ler, bir kazanç işine girenler» olarak tanımlamaktadır⁴⁰. Berkes'e göre «savaş gücü ile ülke ve toplum zapt ederek bunların üstüne siyasal güç kuranlar çeşitli kaynaklardan gelir. Bazan göçebe aşiret önderi bu işi yapar, bazan aşiret değil de, savaşçılığı zanaat edinen ve bunun için bir nevi şirket haline gelen *savaşçı ocakları* görülür. Bunlar bazan asker olarak bir Devletin hizmetine girerler, ama fırsat bulunca o devletin mali kaynaklarını elde etmeye başlarlar ve sonunda o devleti devşirerek yerine kendi güçlerini kurarlar. Eğer şartlar elverişli ise kendi teşebbüsleriyle savaşlar yapıp servetler edinirler, güçlenirler, devlet kurarlar. Fakat hangisi olursa olsun, kazandıkları serveti ekonomik üretime yatırmazlar. Önemli fark burada. Onu bir fon olarak kullanıp idare ve savaş yolu ile bu serveti daha da artırmanın yolunu tutarlar. Kendilerine *din uğruna gaza* etmesi süsünü de verebilirlerse milyonlarca insana hükmederler; ekonomik üretimin herhangi bir kolunda bulunan bir sınıf olmadan, sınıfların tepesinde bir *süper sınıf* haline gelirler, devleti bu nitelikte güderler⁴¹.

38 N. Berkes, Türkiye İktisat Tarihi I, s. 96

39 N. Berkes, a.g.e., s. 12.

40 N. Berkes, a.g.e., s. 12.

41 N. Berkes, a.g.e., s. 12.

Berkes despotizmin, despotik sistemin Batı'da Yunan ve Orta Çağ dönemlerinde görülen köle ve serf sahipliğine dayalı sistemlerden farklı ve esas olarak kulluğa dayalı bir sistem olduğu görüşündedir. Ona göre «Greklerin yanlış anlayışına veya benzetişine rağmen, despot köle sahibi değil, kul sahibidir. Kulluk denen şey ise, ne Greklerde, ne de Orta Çağ veya Modern Avrupa'da bilinen birşey değildi»⁴². Berkes Kul'u «büyük efendiye bağımlı, kapılanmış kişi» olarak tarif eder⁴³. Efendilik'i ise, amme üzerinde belirli bir otoriteye sahip olan genel bir güç olarak, otorite sahipliği olarak tanımlar⁴⁴. Bu tariflerden hareket eden Berkes'e göre, «Despotluk sistemi kulluk kuralına dayanan sistem demektir. Yani ne köle sahipliğine, ne de serf sahipliğine dayanan bir sistemdir»⁴⁵.

Berkes Doğu Despotik sistemlerinin özellikleri üzerinde durmuş, Bu sistemlerde Devlet/toplum kopukluğu konusuna değinmiştir. Ona göre bu sistemlerde devlet, toplumsal uzviyetten doğma bir kurum değil, toplumdan ayrı ve ondan kopuk bir şeydir. Devlet toplumun üzerine oturmuş bir kapak gibidir. Bazan kalkabilir, yuvarlanabilir, yerine başka bir kapak zorla gelip oturabilir. Halk Devletle ilgili olmayıp, ona karşı hakları ve iradesi de yoktur⁴⁶. Ayrıca bu yönetim tarzında halk, köylü siyaset ve yönetim işlerinin dışında bulunmaktadır⁴⁷. Ve bu sistemlerde devlet, halk sınıflarına yani toplum iradesine dayalı kurulu, onu temsil eden bir kurum değildir⁴⁸ ve sınıfsal temelden yoksundur, sınıflara dayalı değildir⁴⁹.

Berkes'e göre despotizmin yürürlükte olduğu Doğu toplumlarında toplum gelişmeye kapalı ve durgunluk içindedir. Ona göre «bu sisteme dahil olan yerlerde bir hükümdar sülalesinin kurduğu devlet ilk zamanlarında toplum ekonomisine bir canlılık verir, sistemin gereği olarak devlet değiştikçe devletle toplum arasındaki ilişkinin biçimi ve yönü de değişir; kocayan devlet ekonomiyi canlı tutan

42 N. Berkes, a.g.e., s. 131.

43 N. Berkes, a.g.e., s. 132.

44 N. Berkes, a.g.e., s. 132.

45 N. Berkes, a.g.e., s. 132.

46 N. Berkes, a.g.e., s. 88.

47 N. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 396.

48 N. Berkes, Türkiye İktisat Tarihi, c. I, s. 53.

49 37. N. Berkes, a.g.e., s. 54.

bir devlet olmaktan çıkar; tersine toplum ekonomisini bir durgunluk (stagnation) durumuna getirir. Bu yüzden toplumlar oldukları yerde sayarlar. Devlet, toplumsal evrim için gerekli olan ekonomik etkenlerin harekete geçmesine engel olur. İleriye doğru en önemli etkenlerin bölümü, artı üretimin yeniden üretime yatırılması, endüstri araçlarının geliştirilmesidir. Batı Avrupa'da feodalizmin yıkılışı ile böyle yeni ekonomik ve teknolojik faktörler harekete geçmiştir⁵⁰. Doğu Toplum ve Devlet tarzında ise bu türden bir gelişme görülmez. Çünkü «Doğu sisteminde toplumun gelişmesi, evrimi, ilerlemesi veya devrimi yoktur... Değişme, evrim veya devrimin olmayışı *düzen* halinin tam zıddı olan kanunsuzluk halini yaratır. Bu düzenlerin baş diyalektik eğilimi, kendi zıddını yaratması, kendisini yok etmesidir. Toplum yaşayan bir uzviyettir, despotik devlet ise bir makine. Bu makine yıpranır, aşınır, bozulur, eskir. Toplumun üstünde oturduca onun evrimini önler, ve durdurur. Toplum içinde o makineyi düzeltecek bir kuvvet bırakılmaz. Makine ise, kendi kendini tamir edemez. Doğu tarih felsefesinde, İbn Haldun'un gösterdiği gibi, çok kez siyasal gücün değişmesi ancak taze bir siyasal gücün gelip bunamış gücü silip süpürmesi, onun yerine kendisinin bir düzen kurmasıdır. Bu, böyle gelir, böyle giderdi»⁵¹.

Berkes'e göre Doğu toplumlarında ekonomik yapının işleyişi de Batı Avrupa feodal toplumlarından farklı bir biçim göstermektedir. Ona göre Asya türü modelde «siyasal güç bütün güçlerin en tepesinde bir güç olunca, yani feodal hiyerarşi şebekesini ortadan kaldırdınca klasik anlamında feodal ekonomiye o hakim olur. O güç kendi amaçları için kullanacak şekilde ekonomiye el atınca, o ekonomiye feodal ekonomi sistemine uymayan yanlar sokar, o ekonomi artık tam anlamıyla feodal ekonomi olmaktan çıkar»⁵². Bu çerçevede Berkes Doğu toplumlarında işleyişte olan ekonomik sistemi Amerikalı iktisatçı Paul Sweezy'den aldığı bir kavramla «kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi» olarak tanımlamaktadır⁵³. Berkes'in Doğu Despotizmine ilişkin değerlendirmeleri ana çizgileri ile bu noktalarda olmaktadır. Biz Berkes'in Despotizme ilişkin görüşlerini tar-

50 N. Berkes, a.g.e., s. 146.

51 N. Berkes, a.g.e., s. 146-147.

52 N. Berkes, a.g.e., s. 35.

53 N. Berkes, a.g.e., s. 37-38.

tısmaya açmadan önce bu tarzın, Doğu despotizminin en gelişmiş örneği olarak gördüğü Osmanlı toplumuna bakışını da ele alacağız.

Osmanlı Toplumunu :

Berkes'e göre Osmanlı toplum ve devlet modeli Batı Avrupa'da görülen feodal toplum yapısından farklı bir özellik ve farklı bir gelişme gösterir. Ona göre Osmanlı toplum modelinin feodal olduğu konusundaki yaklaşımların temelinde «Batı Avrupa tarihinden çıkarılan görüşleri model alıp, bizinkini de ona yakıştırmak» yanlışlığı yatmaktadır⁵⁴. Berkes'e göre bilhassa geçmişinde Osmanlı hakimiyeti altında kalmış olan Balkan ülkelerinden bugün sosyalist olanlarının tarihçileri arasında Osmanlı toplumunun feodal olduğu görüşü inatçı bir şekilde savunulmaktadır⁵⁵. Bunun da temelinde bu tarihçilerin kendi ülkelerinin ulusal kurtuluş savaşını Marksist açıdan yorumlamak için Osmanlı sistemini feodal olarak gösterme zorunluluğunu duymaları yatmaktadır⁵⁶.

Berkes'e göre Osmanlı modeli, iktidarın özel mülkiyet sahibi olan bir sınıfın olduğu Grek ve Cermen geleneğinden farklıdır. Bu model aynı zamanda büyük toprak sahiplerinin egemen olduğu ve bağımlı köylü emeğini sömürdüğü Orta Çağ feodal toplumundan da farklı yapıdadır⁵⁷. Osmanlı toplumunun feodal teokratik bir toplum ve devlet modeli içinde değerlendirilemeyeceğini ifade eden Berkes, bu ikisinin birlikte olduğu hem feodal hem teokratik bir sistem olarak da değerlendirilemeyeceği görüşündedir⁵⁸. Berkes'e göre Osmanlı toplumunun kendine özgü bir özelliği yoktur. Özellik «Osmanlı Devlet sisteminin kendisinde değil, onun mensup olduğu devlet türünün kendisindedir»⁵⁹. Bu sistem Doğu tarihinde görülen Asya /Doğu Despotizmidir⁶⁰.

Berkes Doğu Devlet ve toplum modeli ile bu modelin gelişmiş bir örneği olarak değerlendirdiği Osmanlı toplumu ile alakalı açık-

54 N. Berkes, a.g.e., s. 5.

55 N. Berkes, a.g.e., s. 35.

56 N. Berkes, a.g.e., s. 35.

57 N. Berkes, a.g.e., s. 25; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 189.

58 N. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 22.

59 N. Berkes, Türkiye İktisat Tarihi, I, s. 13.

60 N. Berkes, a.g.e., s. 13-14; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 22-23.

lamalarında görüşlerini İbn Haldun'a atıflarda bulunarak temellendirir. Berkes Osmanlı Devletinin kuruluşunu, Selçuklu Sultanlığı'nın yerin yeni bir gücün alışı olarak açıklar: Selçuklu Sultanlığı «İbn Haldun'un düzinelerce Doğu İslam devletlerinin gözlemlenmesinden çıkardığı kanuniyete göre, ihtiyarlar döneminde yani gücünün kendi adamlarına yetmediği dönemde bulunuyordu. Bu kanuniyete göre böyle bir döneme gelen devletlerde o güce meydan okuyacak hale gelen bir kabile veya savaşçılar, gaziler birliği ondan kopar, meydan okuduğu gücün modelinde yeni bir güç kurmaya başlar»⁶¹. «İlk Osmanlılar da, ister bir aşiret önderi, ister savaş ticareti ile meşgul olsun... Osmanlı toprak sistemi türünden bir toprak sistemi olan Selçuklu idaresi usulüne göre *dirlik* kazanan kişiler iken, zapteddikleri topraklarda Selçuklu Devleti'nin prensiplerini benimseyerek bağımsız yeni bir siyasal güç geliştirmeye başladılar»⁶².

Berkes, Osmanlı tarihini ele alırken İbn Haldun'un tavırlar nazariyesini yaklaşımına model olarak alır. O'na göre İbn Haldun'un Doğu Devlet modeli ölçü alındığında Osmanlı tarihinde şu dönemleri görmek mümkündür: «1. Doğuş ve kuruluş dönemi, 2. Düzenin dengelilik dönemi, 3. Düzenin bozuluşu; bozuk düzen dönemi, 4. Yeni bir düzen kurma çabalarının dönemi»⁶³. Berkes'e göre Osmanlı tarihi bu dörtlü şema içerisine yerleştirildiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmakta :

«Daha birinci dönemde Osmanlı Devleti feodal yapılı bir beylik veya devlet olarak kurulmamıştır. Yani kademeli bir vasallar hiyerarşisinin tepesinde en üstün krallık haline gelmedi. Doğrudan doğruya, ekonomik üretim sınıflarının üstüne savaş ve fetihten elde edilmiş güçle kendisini oturtan ve o sınıfların üretiminin değerinden pay alarak servet, hazine edinen bir devlet oldu. Savaş ve fetih ortaklarına dirlik veriyor, onların aracılığı ile reayadan yani köylüden, berayadan yani kentli halktan vergi topluyor, hazine kuruyor, para kesiyor. Hükümetini yönetenler savaş ve fetih ortağı askerler. Ama, bunlarla olan ilişkisi karşılıklı feodal hak bağlantısı değildir. Devletin ikinci dönemine geçiş, bu şemadaki tek bir unsurun geçirildiği değişiklik ile olmuştur. Savaş ve fetih ortağı olan askerlerin hü-

61 N. Berkes, Türkiye İktisat Tarihi I, s. 18.

62 N. Berkes, a.g.e., s. 19.

63 N. Berkes, a.g.e., s. 17.

kümet yönetiminde önemleri arttıkça, gaziler bir aristokrasi olmaya yöneldikçe, İbn Haldun'un her yerde olduğunu bize gösterdiği gibi, Sultanın despotik güç üstünlüğü kurulmaz. Bunun geleceğini savaş müteşebbisliğinin devamı sağlayacaktır. Savaş ve fetihlerin sürmesi için dışarıdan asker derilmesi, bunların yeni savaş teşebbüslerinde yararlık göstermesi, mülk'ün idaresi yani toprak rejiminin yönetimi, eski silah arkadaşlarının sultanı kayıt altına alan bir hanedanlar aristokrasisi kurmalarını önleme imkanı sağlar. Savaşlarda yararlılık gösteren askerler daha sonra Sipahi zümresini, fethedilen yerlerdeki insanlardan devşirilen kişiler de onların karşısına konmuş olan, Sultanın iradesine bağlı kulları olan Kapıkulu zümresini yaratmıştır. Fatih Sultan Mehmet ve İstanbul'un zaptı ile, ikinci döneme kesin olarak girilmiştir. Artık bu dönemde Osmanlı devlet sistemi kapıkullarına dayanan bir despotizm haline gelmiştir. Bu dönemde, Kanuni Süleyman zamanı sonuna kadar, Osmanlı Devleti mensub olduğu türe özgü müesseseleri, bilerek bilmeyerek, bütün ayrıntıları ile geliştirmiştir. Üçüncü dönemde, yani Murat III zamanından başlayarak Devlet müesseselerinin iç zıtlaşmaları belirir. İç çakışıklıklar gözükmeye başlar. Dış etkenlerle bu iç zıtlıklar daha da kuvvetli patlak verir. Dördüncü dönem, bu iç zıtlaşmaları, sistemin kendi ana prensiplerine göre, yani yeni prensiplere göre değil de gelenek olmuş prensiplere göre çözümlenme, eski düzeni zorla diriltme çabaları dönemidir. Hem düşün hem de eylem alanında görülen bu çabalar başarı kazanamaz. Çünkü bu müesseselerin her biri kendi zıddına çevrilmiştir, ilk hale dönmeye aykırıdır. Tezle anti-tez arasında o kadar uygunsuzluk vardır ki anti-tezleri tezlere çevirme veya döndürme çabaları bir sentezin meydana gelmesiyle değil, diyalektik sürecin kopmasıyla sonuçlanır. Doğru İslam tarih felsefesindeki terimlerle söylersek *kevn* yani oluş, *fesad* yani bozulmuş ile sonuçlanır. Gelişme, kalkınma ile değil, anarşi ve çürüyüş ile biter. İbn Haldun'un şemasına göre, çökük bir gücü taze bir gücün yıkmasını yeni bir *cycle* in başlaması takip edecekti. Osmanlı tarihinin dördüncü dönemi, bu tarih şemasından, Doğu devletlerinin yüzyıllar boyu izlediği yörüngeden burada ayrılmıştır. ... Yaşama tavırlarını tamamlamış olan Osmanlı Devleti'nin yerine, bu yoldaki birçok çabalara rağmen, yeni bir taze dinasti devleti gelmemiştir. Bu yüzden *fesad* veya *ihtilal* veya bizim deyimimizle düzensizlik hali uzun süreli, kronik bir hal olmuştur. Tanzimattan Cumhuriyete kadarki dönem bundan kurtulma

veya buna bir son verme çabalarının eseridir ve Doğu sisteminden büsbütün ayrılma davasıyla başlamıştır»⁶⁴.

Osmanlı tarihini bu şekilde dönemlendiren Berkes Osmanlı toplum düzeni, bu düzende Devlet/toplum ilişkileri üzerinde durmaktadır. Devlet üzerine belli değerlendirmeler yaptıktan sonra buradan çıkardığı sonuçları Osmanlı toplum düzeni ile karşılaştırır. Berkes'e göre, bugünkü anlayış içerisinde devlet, siyasal bir nitelik olarak örgütlenen bir toplumu ifade eden hükmi bir şahsiyettir⁶⁵. Bu haliyle devlet, halk sınıflarının siyasal iradesine dayanan devlettir. Bugünkü devletlerin çoğunda da devlet sınıflara bölünmüştür. Berkes bu sınıfları, başlıca toprak sahiplerinin, sermaye sahiplerinin ve emek sahiplerinin hakları olarak ifade etmektedir⁶⁶. Ona göre, toprak, sermaye ve emek esas ve en önemli güçler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Çıkarları birbirine uymayan bu güçler birbirleri ile çatışma halindedirler. Bu yüzden de siyaset bu sınıflar arasındaki yarışma ve çatışmalarla geçer⁶⁷.

Osmanlı sistemi gibi sistemlerde ise bu türden kurumlaşmalar, güçler çatışması ve ilişkiler görülmez. Berkes'e göre bunun nedeni Osmanlı sisteminin yapısıdır. Ona göre «Bu sistemde Devlet, halk sınıfları, yani toplum iradesine dayalı kurulu, onu temsil eden bir sistem değildir. Devlet ve hükümet halk sınıflarının çıkarlarını ve istemlerini temsil etmez. Osmanlı sistemi hangi sınıflara dayanıyordu diye soru sormak abesle iştigal olur. Çünkü bu devlet hiç bir sınıfa dayanmıyordu ve Devletin sınıflara dayanacağı fikri de Osmanlı geleneğine yabancıdır⁶⁸. Berkes'e göre, Osmanlılarda devlet bir müessese, bir kurum olarak karşımıza çıkmaz. Ona göre Osmanlılarda Devlet iktidar sahibinin bir sıfatıdır. Çiftçinin çiftli-çubuklu, zanaatkarın işyeri ve araç sahibi olması, tüccarın paralı, para sahibi olması gibi yöneticiler de devletin sahibi yani devletlidirler⁶⁹. Bu çerçevede ele alındığında Berkes Osmanlılarda modern Devlet fikrinin olmadığı ve Osmanlıların modern Devlet fikri ile karşılaşmalarının

64 N. Berkes, a.g.e., s. 21-23.

65 N. Berkes, a.g.e., s. 52.

66 N. Berkes, a.g.e., s. 53.

67 N. Berkes, a.g.e., s. 53.

68 N. Berkes, a.g.e., s. 54.

69 N. Berkes, a.g.e., s. 55.

son dönemde Batı ile fikri-kültürel temasların kurulması ile birlikte, Yeni Osmanlılarla birlikte söz konusu olduğuna değinir⁷⁰. Berkes Osmanlı Devlet sisteminde, bürokrasinin ihtiyaç duyduğu insan unsurunu toplumdan devşirmesi üzerinde durur. Berkes'e göre bu sistem, toplumdaki devşirilen bu insanların kendi toplumsal köklerinden koparılması ve yabancılaştırılması ilkesi üzerine işlemektedir. O'na göre bu insanlar, toplumdaki sınıflardan oldukları gibi gelirlerse, devleti kendi sınıflarının çıkarları yönünde kayıtlama eğilimine sahiptirler. Bu yüzden de devletin hizmetinde istihdam edilecek kişiler, toplumda kendi işlerine göre ayrılmış olan sınıflardan koparılma yolu ile sağlanmıştır. Bu yetmediği takdirde gerekli insan unsurunu toplum dışından karşılama yoluna gidilmiştir⁷¹. Hizmetliler ile yani kapıkulları ile toplum arasında oluşturulmuş olan ayrılığın korunması Osmanlı sisteminin bir özelliğidir⁷².

Berkes'e göre Osmanlı geleneğinde, toplum anlayışında toplum tek, bütün bir parça değildir. Bölük bölük, tabaka halinde bulunmaktadır. Bu tabaka ve bölükler birbirlerinden ayrı yer ve adlar alırlar, birbirlerine eşit olmayan konumdadırlar. Toplum bölüklü, tabakalı ve statik yapıdadır. Berkes'e göre Osmanlı Devleti gibi düzenler ancak böyle koyun sürüsüne benzetilen statik bir toplumun üzerinde durabilir. Sürekli değişme halinde olan bir toplumun üstünde böyle bir devlet duramaz⁷³. Berkes'e göre, toplum bölümleri ve tabakaları ekonomik yarışmaya ve çatışmaya girebildiklerinde sınıf haline gelebilirler. O'na göre Osmanlı toplum düzeninde böyle bir gelişmenin olması söz konusu değildir. Osmanlı sisteminde yer alan tabakalar, gerçekte birer *sınıftırlar*, ancak, devlet bu tabakaların gerçek anlamda bir sınıf haline gelmelerini önleyen bir işleyiş içindedir⁷⁴.

Berkes Osmanlı toplum düzeninde ekonomik işleyiş üzerinde durur. Osmanlı toplum modelinde ekonomik yapının işleyişinin gerek üretimin mahalli tüketim ölçüsünde gerçekleştirildiği feodal

70 N. Berkes, a.g.e., s. 55.

71 N. Berkes, a.g.e., s. 56-57.

72 N. Berkes, a.g.e., s. 57.

73 N. Berkes, a.g.e., s. 58.

74 N. Berkes, a.g.e., s. 50.

ekonomi ve gerekse serbest piyasa mekanizmasına göre işleyen emtia üretimi kapitalizmi ile benzerlik göstermediğini ifade eden Berkes, Osmanlı ekonomisini, diğer Doğu despotizmi örneklerinde olduğu gibi, kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi olarak tanımlar⁷⁵. Ona göre Osmanlı Devleti gibi bir Devlet, «a. Kendi ekonomisi için tarımsal üretimi kontrol altına alınca b. seferleri için ordusuna malzeme ve teçhizat sağlamak için zanaat piyasasına hakim olunca, c. Cami, medrese, han, hamam, çeşme, köprü, su yolu, tersane, liman, gemi, yelken, çadır, kılıç, zırh gibi zanaat işlerinin üretimi piyasasına girince, d. mücevherat, altın, kumaş, değerli taşlar, ipekli, kürk gibi bir alay lüks giyim ve süslenme eşyasının en büyük ve biricik müşterisi olunca, kısaca hem tarım hem şehir ekonomisini kendisine bağlı hale getirirse, hatta bu ekonomilerin piyasalarının tek el yöneticisi olursa, orada ne feodal ekonomiden ne de serbest piyasa ekonomisinden söz etmek mümkün olur. Bunda (bu sistemde), devlet büyük masraflar için en büyük müşteri olarak şehir ekonomisini nasıl kendisine bağlarsa, tarım ekonomisini de alacaklısı hazine olan bir ekonomi haline getirirse o zaman devletin müşteri olabileceği şeylerin dışındakileri mahalli tüketime bırakıyor demektir. Bu anlamda bu sistem ne feodaldır ne de kapitalistir⁷⁶.

Berkes'e göre bu sistem *kapitalist* ekonomi olmaktan çok uzaktır, ayrıca bu sistemde kapitalist ekonomi olmaya doğru her eğilim daha tomurcuk halinde iken budanmaktadır⁷⁷. Bu yüzden de Osmanlı ekonomisi kapitalist ekonomi yoluna girmemiştir. Berkes bunun nedenleri sayılabilecek hususları şöyle ifade etmektedir: Bu sistemde feodal ekonomi, devletin varlığı ve müdahalesi ile bunun sağladığı itişlerle kuvvetli bir baskı altına sokuluyor. Ne köylü ne de bey, Batı Avrupa feodalizminde olduğu gibi, kendine buyruk bir birim içinde tarımsal üretim yapmakla yetinemez. Gerekli ekonomik gelişmelerin olması için (örneğin toprağın verimini artırma, gübre, hayvan, sulama işlerinde) devlete bağlı ve muhtaçtır⁷⁸. Tımar sistemi feodal toprak mülkiyetini ve onun siyasal bir güç ol-

75 N. Berkes, a.g.e., s. 37-38.

76 N. Berkes, a.g.e., s. 37-38.

77 N. Berkes, a.g.e., s. 38-39.

78 N. Berkes, a.g.e., s. 39.

masını önleyici bir fonksiyon görmektedir⁷⁹. Ayrıca, toprak düzeninde işlerlikte olan *reaya daîma reaya olarak kalacaktır* ilkesinin bir neticesi olarak, reaya ürettiği artı değerine malik olup, onu yeniden yatırıma koyarak üretimini genişletmeyecek, para ekonomisi yolu ile kapitalist üretim şekline girmeyecektir. Çünkü böyle bir üretim şekli ilişkileri için gerek şart olan toprak mülkiyeti yoktur⁸⁰.

Berkes'e göre, klasik Osmanlı düzeni feodal eğilimlere karşıt ve aykırı eğilimler taşıdığı ölçüde, içerisinde feodalleşmeye elverişli şartları da barındırmaktadır⁸¹. Berkes'e göre, bu iki karşıt eğilim birbirleri ile çatışma halinde bulunmaktadır. Feodalleşme veya merkezileşme olguları ancak siyasal gücün paylaşılması veya tekelleştirilmesi olayları ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır⁸². Merkezi despotik rejim, feodal eğilimlere karşı kendini emniyete almak için yeniçeri teşkilatı halinde ayrıca militer bir güç hazırlar ve ona dayanır. Fakat zamanla despotik güç kendi yarattığı olan militer gücün baskısı altına düşer. Buna karşılık merkezi gücün zayıfladığı hallerde ise toprak rejimine dayanan sipahi militer gücü, militer ve fiskal niteliğinden uzaklaşarak feodalleşme yani güçleri paylaşma eğilimi gösterir⁸³. Sonuçta sistemin geleceğinde bu iki güç ve tarafın, eğilimin çatışması belirleyici olacak ve sistem çökecektir: Berkes'e göre Osmanlı sisteminin yeni şartlara göre evrim yoluna giremeyip (hatırlayacağımız gibi bu tür sistemlerde evrim devrim, gelişme söz konusu değildir, tam da bu noktada çöküş mukadderdir) tıkanıp kalmasına, merkezi eğilimler ile feodal eğilimlerin birbirleriyle çatışmalarında iki taraftan birinin siyasi üstünlük sağlamaması ve iki yanının da ekonomik olarak çökmesine neden olmuştur⁸⁴. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu tarihi ilişki ve çatışmaların dışında ele alan Berkes, Osmanlı düzeninin kendi iç çelişki ve çatışmaları neticesinde çöktüğü görüşünü taşımaktadır.

79 N. Berkes, a.g.e., s. 140.

80 N. Berkes, a.g.e., s. 63.

81 N. Berkes, a.g.e., s. 140.

82 N. Berkes, a.g.e., s. 140.

83 N. Berkes, a.g.e., s. 141.

84 N. Berkes, a.g.e., s. 141.

Çağdaşlaşma :

Berkes, Türkiye'nin son ikiyüz yıldır geçirmekte olduğu değişme sürecini *din ve dünya işlerini ayırma davasına* ölçek alarak, çağdaşlaşma kavramı çerçevesinde tartışır/ele alır.

Berkes'e göre son ikiyüz yıllık modernleşme çabaları esas olarak din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması davası şeklinde ortaya çıkmıştır. Berkes, Cumhuriyet döneminde din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılmasını ifade etmek için kullanılan laiklik kavramının taşıdığı anlam üzerinde durur. O'na göre bu anlamda laiklik İslam, Osmanlı ve Türk din ve siyasal geleneğine yabancıdır. Çünkü Osmanlı'da din - devlet ikilemi anlayışı yok ve din - devlet bileşimi doğal ve olağandı. Dolayısıyla ikisinin birbirinden ayrılması gibi bir sorun/görüş yoktur⁸⁵. Berkes'e göre laiklik kavramının Türk toplumundaki anlam ve geçerlik derecesinin algılanış biçiminde ortaya çıkan anlaşmazlıkların temelinde iki yanlış anlama/sanı bulunmaktadır: Bunlar «terimin geldiği din (Hristiyanlık) geleneğindeki durumun İslam geleneğinde de bulunduğu inancı» ile «İslam geleneğinde böyle bir durum olmadığı için laiklik davasının İslam dinindeki toplumlarda yersiz ve anlamsız olduğu görüşü» şeklinde ifade edilebilecek olan sanılardır⁸⁶. Berkes'e göre her iki sanı da yanlıştır ve asıl mesele, sadece din-devlet ayrımı sorunu olmaktan öte çağdaşlaşma sorunudur⁸⁷. Çağdaşlaşma kavramını din-devlet ayrımını içeren ve aşan bir terim olarak öneren⁸⁸ Berkes, terimi Batı dillerindeki Secularism kavramı karşılığı olarak kullanır. Ona göre «Türkçeye girmemiş olan '*Secularism*' kelimesi, çağdaşlaşma kavramına hem anlam, hem köken bakımından daha yakın olmasının ötesinde tam karşılığıdır. Ve Türkiye'de kullanılan *asrileşmek*, *muasırlaşmak* gibi kelimeler, secularism kelimesinin anlamına daha uygundur⁸⁹. Neticede, Berkes'e göre esas dava din-devlet, ya da din-kilise ayrımı sorunu değildir. Sorun çok daha geniş anlamda «*kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma*» sorunudur ve

85 N. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 15.

86 N. Berkes, a.g.e., s. 15.

87 N. Berkes, a.g.e., s. 17.

88 N. Berkes, a.g.e., s. 15-17.

89 N. Berkes, a.g.e., s. 16.

birincisi, ikincisinin görüntülerinden sadece birisidir⁹⁰. Asıl mesele çağdaşlaşma, yani «toplum yaşamının hangi yanları üzerinde gelenek gerekleri yerine, zamanın gerekleri insan davranışlarına yol gösterecektir» sorunudur⁹¹. Bu şekilde Berkes sorunun nerede olduğunu, ne olduğunu koyarken aynı zamanda kendi çağdaşlaşma kavramının da tanımını yapmış olmaktadır.

Çağdaşlaşma kavramını bu şekilde tanımladıktan sonra Berkes kavramı daha geniş düzeyde açıklar :

Berkes'e göre değer ölçüleri olmayan hiç bir toplum yoktur. Zaman içerisinde bu değer ölçüleri değişime uğrarken, değişime karşı çıkan eğilimler de ortaya çıkar. Değişme süreci içinde değişmeye karşı çıkan eğilimler *dinsel* özellik kazanırlar. Toplumun eski yaşayışının kökeninden gelen birçok alışkanlıklar, kolaylıkla din gereği imiş gibi bir nitelik kazanırlar. Bu noktada laiklik dinselleşme hummasından kurtulma işi imiş gibi gözükür ve burada laicisme ve secularism anlamları farklı sözcük kökenlerinden geldikleri halde birbirlerine uygun anlam kazanır⁹². Değişik bir ifade ile söylersek, *laikleşme*, çağdaşlaşma, yani *secularism* anlamını kazanır. Berkes din-devlet ilişkisinin Batı'da ve İslâm dünyasında kazandığı farklılıklar üzerinde durur: Ona göre «Batı uygarlığında dinle siyasal güç kurumlaşması, belirgin, ayrı alanlar olarak gözükür. Bu yüzden Batı uygarlığında, kurallaşmış eylem örnekleri olarak *dinsel* olanla *dünyasal* olan arasında ayırım yapmakta güçlük çekilmez. Bunlar yaşamın *manevi* (spiritüel), *dünyasal* (temporel) bölgeleri, Hristiyan Kilise (Ecclesia) bölgesiyle, devlet bölgesi olarak kolaylıkla ayırt edilebilir»⁹³. Batı uygarlığında «dini olan ile cismani olan; kilisenin olan ile devletin olan arasında ayırım yapmak kolay olduğu gibi, ruhani olan yetkili de belli olduğundan, onun cismani yetkili karşısındaki durumu çok ya da az olsa bile bir uzlaşmaya, hatta ikisi arasında çeşitli biçimlerde uzlaşmalara varılabilir. Hristiyanlık dışındaki dinlerde ise, bu ayırmaları yapmak hem güç, hem de böyle birbirinden ayrı iki otorite arasında bölüm ve uzlaşma yapmak görülmemiş bir şeydir. Bunlarda dinsel işler vardır ki onları devlet ya-

90 N. Berkes, a.g.e., s. 17.

91 N. Berkes, a.g.e., s. 17.

92 N. Berkes, a.g.e., s. 18.

93 N. Berkes, Teokrasi ve Laiklik, s. 11.

par; siyasal işler vardır ki onları din destekler, kapsar ya da saptar⁹⁴. Bu yüzden, Berkes'te, çağdaşlaşma sorunu, Hristiyanlığın dışında kalan dinlerin hakim olduğu toplumlarda geniş bir anlam kazanırken, *kutsal* sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel bilgisel yaşam alanlarında yer alması, etkisizleştirilmesi sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır⁹⁵.

Bu genel çerçeveden hareketle Berkes bizde laikliğin ve çağdaşlaşmanın anlamına işaret edecektir: Berkes'e göre laiklik sorunu bizde de yalnız siyasal ve dinsel otoritenin ayrılması sorunu olarak değil, çağdaşlaşma anlamında, «eğitimin, ailenin, ekonomik hayatın, hukukun, hatta görgü kuralları, kıyafet vesairenin değişmez din kuramlarından ayrılarak, zamanın ve hayatın gerek ve zorunluluklarına göre tayin ve tanzim edilmesi»⁹⁶ olarak anlaşılmalıdır. Bu anlamda, Berkes'e göre, çağdaşlaşmayı savunmak *ilericilik*, karşı çıkmak *gericilik*⁹⁷.

Değerlendirme

Niyazi Berkes, sosyoloji tarihimizde Cumhuriyet sonrasında ortaya çıkan yeni bir kuşağın öncüleri arasında yer alır. Bu kuşak içinde Berkes'le birlikte, Behice Boran, Muzaffer Şerif Başoğlu, Pertev Naili Boratav gibi sosyal bilimcilerimizi de sayabiliriz. Görmüş oldukları eğitim, sosyoloji anlayışları, üniversitede ele aldıkları konular, karşılaştıkları olaylar açısından yaklaşıldığında bu kuşak içerisinde yer alan sosyologlarımızın, ortak bazı özellikler taşıdıkları görülmektedir⁹⁸.

Gerek Berkes, gerekse Berkes'in çalışma arkadaşları olan Boran, Başoğlu ihtisaslarını yurtdışında, Amerika'da yapmışlardır. Başka bir deyişle sosyal bilim formasyonlarını yurtdışında kazanmışlar,

94 N. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 21.

95 N. Berkes, a.g.e., s. 21.

96 N. Berkes, Teokrasi ve Laiklik, s. 91.

97 N. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 21.

98 Bu kuşağın Türk Sosyolojisindeki yeri ile ilgili olarak Bölümümüz de gerçekleştirilmiş zengin ve önemli bir çalışma için; bkz; Hacı Bayram Kaçmazoğlu: *1940-1950 Tarihleri Arasında Türk Sosyolojisi*, İstanbul, 1987, Basılmamış Yüksek Lisans tezi.

tamamlamışlardır. Bu kuşakla birlikte ilk defa sosyoloji tarihimizde Fransız/Fransızca tesiri yerine Anglo-Amerikan/İngilizce tesirinin başladığına şahid olunmaktadır. Yine bu kuşağın göze çarpan bir başka hususiyeti, mevcut geleneğin dışında, İstanbul Üniversitesi dışında Ankara'da sosyoloji çalışmalarına başlamalarıdır. Berkes ile birlikte bu kuşak için söylenebilecek bir başka husus, bu kuşağın üniversitede kalıcı olamamalarıdır. Değişik nedenlerle de olsa yurt dışına gitmek gibi ortak bir kaderi paylaşmışlardır.

Amerika dönüşünde, Ankara Üniversitesi'nde yapmış oldukları çalışmalarda, Berkes ve Boran'ın ortak konular üzerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Aynı konuya eğilen bir çok yazılarının yanında, Berkes'in *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma* isimli eseri ile Boran'ın *Toplumsal Yapı Araştırmaları* adlı çalışması, bu ikisine ilave olarak Berkes'in *Ekonomik Sosyolojiye Giriş* ismini taşıyan tercümesi ortak konu ve problemler üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmaların ortak problemi, Türkiye'nin toplumsal yapısını kavramaktır. Anglo-Amerikan bilim anlayışı çerçevesinde Türkiye'nin toplumsal yapısı üzerine belli bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır. Gerek Berkes ve gerekse Boran'da ifadesini bulan sosyoloji anlayışı, belirli ölçülerde İbrahim Yasa ve Mübaccel Belik Kıray'ın eserlerinde varlığını bugüne kadar sürdürmüştür. Söz konusu anlayışın bugün varlığını sürdürmesi bizatihi Berkes ve Boran'ın etkileri dolayısıyla değil, söz konusu isimlerin aynı bilim anlayışı çerçevesinde eser vermiş olmaları nedeniyledir.

Berkes'in 1950'de Üniversiteden ayrılma durumunda kaldıktan sonra 1952'de Kanada'ya, Mc Gill Üniversitesi'nde çalışmaya davet edildiği ve çalışmalarını burada sürdürdüğü konusuna hayatı ile ilgili bilgiler verirken değinmiştik. Kanada dönemi Berkes'in çalışmalarında yeni bir safha oluşturur. En önemli eserlerini bu dönemde verdiğini görüyoruz. Bugün de ismi *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma* adlı çalışması dolayısıyla değil, *The Development of Secularism in Turkey* isimli eseri ile zikredilmektedir. Bu dönemde İngilizce olarak kaleme aldığı eserleri ve sunmuş olduğu tebliğlerinde Berkes'in, daha çok Osmanlı toplumu, Batılılaşma tarihi ve İslam toplumlarında / ülkelerinde din/devlet ilişkisi gibi konular üzerinde çalıştığını görmekteyiz. Burada yönetmiş olduğu ilk ve sonraki master ve doktora tezleri de bu konularla alakalı olmuştur.

Söz konusu tez çalışmalarının daha çok İslam toplumlarında din/devlet ilişkisi ve toplumlardaki siyasi gelişmeler üzerine odaklandığına şahit oluyoruz. Bu dönemde ve zikretmeye çalıştığımız bu yönü ile Berkes Batı'da, Doğu/İslam toplumları üzerinde bilgisi ve çalışması olan, bilgisinden yararlanan içerden bir göz, bir uzman olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek Ziya Gökalp ile ilgili terci-mesi, gerek Osmanlı Batılılaşma tarihini konu alan biraz önce ismini zikrettiğimiz çalışması, ve gerekse yönetmiş olduğu tezler Berkes'in bu cephesi ile ilgili yeterli fikir vermektedir.

Berkes belirli bir aradan sonra 1960'lı yıllarda Türkiye fikir hayatında yeniden gündeme gelmiştir. Berkes'in, 1960/1970 döneminde Türkçe yazdığı ve Türkiye'de yayınladığı kitap ve makalelerinde Batılılaşma, Doğu Despotizmi Çağdaşlaşma (modernleşme) gibi konuları ele aldığı, belirli konuları ilk olarak Türkiye'nin gündemine getirdiğini görüyoruz. Gerek Doğu Despotizmi, gerekse Çağdaşlaşma (Modernleşme) kuramları o dönem Batı'sında yaygındır. Bu dönemdeki eserleri ve ele aldığı konularla Berkes, Batı'yı, orada geliştirilmiş kavram ve kuramları bilen ve bunları Türkiye'ye aktarma, tanıtmaya rolünü üstlenen bir uzman, bir sosyolog olarak gözükmektedir. Yukarıda değindiğimiz yönü ile birlikte, bu iki cephesi ile beraber ifade edildiğinde Berkes, Batı'da Doğu uzmanı, bilgisinden yararlanan içerden bir göz; Doğu'da Batı'yı bilen, Batı bilgisini kuşatan bir Batı uzmanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Doğu Despotizmi

Berkes'in Doğu despotizmi ve Osmanlı toplum düzeni ile alakalı görüşlerini zikrettik. Osmanlı toplum düzeni, bu düzenin en belirgin hususiyeti olarak verilen «despotik» tanımlanması çerçevesinde ele alınmıştır. Osmanlı toplum düzeni Doğu despotizminin en gelişmiş örneği olarak değerlendirilmiştir. Berkes'in Doğu/İslam toplumlarına yaklaşımında Doğu Despotizmi anahtar bir kavram/kuram olarak karşımıza çıkmaktadır. Berkes Çin, Hindistan ve İran bölgelerinde kurulan devletler ile Bizans İmparatorluğu ve Rus Çarlığı devletlerini Doğu despotizminin egemen olduğu toplum/devlet düzenleri olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte eserlerinde bu

başlık altında esas olarak Doğu/İslam devletlerini, bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nu ele almıştır.

Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi* adlı eserinde, Osmanlı toplumunun feodalizm şeklinde tanımlanmasına, bu yolda yapılan çözümlere karşı çıkar. Bu şekilde ileri sürülen görüşlere, söz konusu görüşlerin Batı Avrupa tarihinden çıkarılmış görüş ve kuramlar olduğu, Osmanlı toplum düzenini bunlarla açıklamanın yanlış olacağı gerekçesi ile karşı çıkar. Bu şekilde yaklaşımların yanlışlıklarına yol açacağı üzerinde durur. Bununla beraber Berkes'in umumi olarak Doğu toplumlarını, özel olarak da Osmanlı Devleti'ni açıklarken Doğu despotizmi kuramına başvurması, Doğu toplumlarını despotizmin egemen olduğu toplumlar olarak tanımlaması bizzat kendisinin karşı çıktığı bir yanlışın, kendisi tarafından yapılması biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Batı'da Doğu toplumlarına karşı sahip olunan önyargılı bakış açısının Berkes'e de yansıdığı görülmektedir.

Doğu Despotizmi, Doğu/İslam toplumlarına karşı önyargılı bir bakış açısına sahip olan gerek klasik, gerek çağdaş oryantalistlerin ve gerekse Batı-dışı toplumları konu alan sosyal bilimcilerin benimsediği ve Batı-dışı toplumları tanımlarken sıklıkla başvurdukları kuramların başında gelmektedir. Doğu Despotizmi kuramını geliştirilmesinde Devletin Doğu ve Batı toplumlarında farklı tarihi-toplumsal ilişkiler içinde doğmuş olması ve buna bağlı olarak da Devletin Doğu ve Batı'da farklı nitelikler kazanmış olması rol oynamış, yardımcı olmuştur⁹⁹. Doğu toplumlarında Devlet üretim ilişkilerinin bir ifadesi olarak ortaya çıkmamıştır. Batı'da olduğu gibi sınıf kavgaları sonucunda doğmamıştır. Belli bir sınıfın elinde hakimiyet aracı, baskı aracı özelliği de göstermemektedir. Halk ekonomiye, üretim ilişkilerine kendi çıkarları yönünde yine kendi içinden bir sınıf aracılığıyla müdahale imkanından mahrum bulunmaktadır. Karşılaştığı sorunlara gerekli çözümü toplum kendisi getirememektedir. Gerekli çözüm kendisinin dışında ve üzerinde Devlet tarafından getirilmiştir. Bu yönüyle Devlet toplum üstü bir nitelik kazanmıştır. Halkın ekonomiye müdahale edemeyişi, kendisi ile

99 Doğu Despotizmi kuramının kurulmasına yardımcı olan olaylarla ilgili olarak bk. Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Suboyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul, 1979.

alakalı kararları almaktan uzak bulunuşu sebebiyle Doğu toplumlarında yönetim, Devlet, Doğu despotizmi olarak tanımlanmıştır. Doğu toplumlarından farklı olarak Batı'da Devlet sınıflar arası çatışmaya bağlı olarak ortaya çıkmış olup, toplumun somut şartlarına dayanarak, şayet şartlar izin veriyorsa alabildiğine despot olabilmektedir. Buna karşılık Doğu toplumlarında Devlet, toplum içinde böyle bir güce sahip olmaması dolayısıyla kendisi ile toplum arasındaki dengeyi iyi gözetmek durumundadır. Toplumla olan denge içinde Devlet (burada ister klasik yerleşik tarım uygarlıkları, ATÜT devlet örnekleri, ister Osmanlı örneği olsun) belirli bir keyfilik marjı içerisinde hareket etmek durumundadır. Devlet keyfilik marjının dışına çıktığı takdirde, halkın desteğini kaybetmektedir. Böyle bir durumda halk/toplum, yeni bir Devlet ya da iktidar arayışına yönelmektedir. Doğu toplumlarında Devlet ve toplum arasındaki ilişkinin gösterdiği özellik, Doğu toplumlarının Despotik olarak tanımlanması, daha doğru bir ifade ile suçlanmasını getirmemelidir. Doğu toplumlarında Devlet, toplumun karşılaştığı ve toplum olarak üstesinden gelemediği sorunların çözümünü getirmiştir. Toplumun kendi başına üstesinden gelemediği sulama kanallarının yapımı, dış saldırılara karşı korunma üretimin sürdürülebilmesi, ticari güvenliğin sağlanması gibi işler için gerekli çözüm Devlet tarafından getirilmiştir. Sorunlara gerekli çözümü getirebildiği sürece Devlet toplumun onayını almış, Devlet'e bir direnme söz konusu olmamıştır. Bu noktadan bakıldığında Doğu toplumlarında devleti despotik olarak tanımlamak yerine, toplum olarak karşılaşılan sorunlara gerekli çözümü sağlayan ve bu yönüyle de merkezi ve üst bir konum işgal eden kurum olarak değerlendirmek gerekir.

Çağdaşlaşma

Berkes'in toplum tarihimize yönelik açıklamalarında öne çıkan ikinci kavram *Çağdaşlaşma* dır. Berkes Batılılaşma tarihimizi bu kuram çerçevesinde ele alır. O'na göre çağdaşlaşma, *çağa uymak, onun gereklerine uymaktır*. Başka bir deyişle, yine O'nun ifadesiyle *geleneksel katılaşmış kurul ve kurallar karşısında zamanın kurul ve kurallarının geliştirilmesi* demektir.

Berkes'te kazandığı mana itibariyle çağ ve onun gereklerine uymak, geleneksel yapıların yerine zamanın gereği olan kurum ve ilişki-

lerin geliştirilmesi şeklinde edilebilecek olan çağdaşlaşma kuramı, beraberinde çağdaş kurum ve özellikleri içeren çağdaş bir toplum modelini de getirmektedir. Berkes'in eserlerinde bu manada çağdaş toplum laik, demokratik, ulus birimine dayalı, gelişmeye açık, dinamik bir toplum biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir durumda, ülkemiz örneğinde, çağdaşlaşma bizde bulunmayan bu tür özelliklerin, kurumların, ilişkilerin, düşünüş biçimlerinin kazanılması ve söz konusu özelliklerin çağdaş toplumun varolan örneği olan Batı'dan aktarılması anlamını kazanmaktadır. Bu yaklaşım Berkes'te ekonomik, teknolojik, cinsel, bilgisel ve eğitim gibi toplum hayatının bütününe kuşatacak şekilde çağın gereklerine uyma biçiminde ifadesini bulmaktadır.

Sorunun belirli özellik ve kurumların toplumumuza kazandırılması şeklinde anlaşılması neticesinde Türkiye'de çağdaşlaşma/Batılılaşma sürekli bir biçimde eksik olan bir şeylerin Batı'dan aktarılmasına dönüşmüştür. Meselenin bu şekilde ortaya konulması belirli yanlışları içermektedir. Yanılgılara yol açmaktadır. Önce, toplumlar belirli kurumların varlığı-yokluğu çerçevesinde tanımlanmak istenmektedir. Toplum içinde, toplum hayatında kurumların yerini ve önemini görmezlikten gelemeyiz. Bununla birlikte kurumlardan kalkarak belirli sonuçlara varmadan önce, kurumlarla toplum arasındaki ilişkinin doğru konulması gereklidir¹⁰⁰. Gözden ırak tutulmaması gereken husus, toplumların kurumların bir ürünü olmaktan çok, kurumların içinde geliştikleri toplumların ürünü olduğudur. Kurumlar da toplumlar gibi tarihi toplumsal süreç içinde ortaya çıkmışlardır. Varlıklarını tarih içinde kazanmışlardır ve içinde geliştikleri toplumun şartlarına sıkı sıkıya bağlıdırlar. Bu açıdan gerek toplumumuzu belli kurumların varlığı-yokluğu etrafında tanımlarken ve gerekse Batılılaşma yolunda Batı'dan belli kurumları aktarırken bu durumun, toplumla toplum kurumları arasındaki ilişkinin göz önünde bulundurulması önemli olmaktadır. Batılılaşma tarihimiz içinde Batılı kurumlar, içinde geliştikleri tarihi toplumsal şartlardan bağımsız ve evrensel oldukları farzedilerek ülkemize aktarılmıştır. Bu aktarma sürecine, oldukça uzun bir sürece rağmen Batılılaşma, hem Batılı manada bir toplum oluşturma biçiminde, hem de

100 Toplum kurumları ve toplumla ilişkisi için bk. Baykan Sezer, a.g.e., s. 167.

Batı'ya katılma, onun çıkarına ve kaderine ortak olma anlamında gerçeklik kazanamamıştır. Batılılaşma bir tek manada, bir tek biçimde gerçeklik kazanmıştır, o da tarihsel olarak başladığı biçimde, Batı taraftarı olma, Batıcılık biçiminde¹⁰¹.

Meselelerimizin çözümü öncelikle sorunların doğru tesbitine bağlı bulunmaktadır. Burada sorun çağdaşlaşma/Batılılaşmadan ne anlaşıldığıdır. Batılılaşma, Batı toplum yapısını oluşturan kurum ve ilişkilerin ülkemize aktarılarak, Batı örneğinde bir toplum oluşturulması mı, yoksa Batı'da belli bir yere ve kimliğe sahip olmak suretiyle Batı'ya katılmak, Batı'nın çıkarlarına ve kaderine ortak olmak mıdır? Biz Batılılaşmayı ikinci şekilde, Batı'ya katılmak, Batı'nın çıkarlarına ve kaderine ortak olmak şeklinde anlıyoruz. III. Selim'den buyana gerçekleştirilen Batılılaşma reformlarıyla Batı'dan belirli kurumlar, düşünce kalıpları aktarıldı. Bu aktarmalara paralel olarak Batı tarzı yaşayış, tüketim, toplum hayatımızda belirli bir yaygınlık kazandı. Bununla birlikte, belirli ölçülerde Batı gibi düşünmemize, yaşamamıza rağmen, toplum olarak Batılılaşıp, Batı'ya katılıp, Batı'da kendimize bir yer edinemedik. Batı çıkar ve kaderine ortak olamadık. Edilmedik. Bugün sık sık siyaset adamlarımızca Avrupalı olduğumuz vurgulanmakla birlikte, Batı topluluğu içinde kendimize tatmin edici bir yer bulmuş değiliz. NATO İttifakı içinde Batı savunmasına iştirakimize rağmen, Avrupa Topluluğu (AT)'na kabülümüz konusunda sorunlar çıkarılmaktadır.

Biz çağdaşlaşma kavramını, Berkes'te olduğu şekli ile, çağdaş bir toplum oluşturma yolunda bizde olmayan özelliklerin kazanılması ya da mevcudun yok edilmesi, daha açık bir ifade ile dinin etkisinin kırılması biçiminde anlamıyoruz. Çünkü böyle bir ele alış çağdaşlaşma kuramının mahiyetini anlamamıza izin vermediği gibi, bu kuram çerçevesinde Batılılaşma tarihine getirilen yaklaşım da bize bu süreci açıklamada yetersiz kalmaktadır. Çağdaşlaşma kuramı¹⁰². II. Dünya Savaşı sonrasında geliştirilmiştir. Batı değer yargılarını ve çıkarlarını yansıtmaktadır. Sanayi devrimi ile birlikte dünya ha-

101 Batılılaşma tarihini açıklayıcı bir değerlendirme için: B. Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, Ek: Osmanlı'nın Batıcılığı.

102 Çağdaşlaşma kuramı için bk. B. Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, s. 146; İ. Coşkun, *Modernleşme Kuramı Üzerine*, *Sosyoloji Dergisi*, III. dizi S. 1, s. 289.

kimiyetini eline geçiren Batı, kendi dışında kalan halkları *ilkel toplumlar* olmaktan *az-gelişmiş toplumlar* olmaya kadar uzanan geniş bir sıralama içinde tanımlamış; onlara kendi konumuna göre belirli bir yer tayin etmiştir. Ancak bu Batı için yeterli olmamış, Batı-dışı ülkelerin Batı egemenlik ilişkilerine katılmaları gerekmiştir. Bunun sağlanabilmesi için, karşılıklı ilişkileri de kapsayan yeni kavramlara/kuramlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu anlamda geliştirilecek olan kavramların, Batı dışı halklarca da kolayca benimsenebilir mahiyet taşıması gerekli olmuştur. Çağdaşlaşma, bu amaçla Batı'da geliştirilmiş olan kavramların başında gelmektedir. Batı, kendi dışındaki toplumlara çağdaşlaşma kavramını, peşinden koşulması gerekli mutlak bir ideal olarak sunmuştur. *Çağ-dışı* olma suçlamasına muhatap olmamak kaygısı ile kimse kavramı tartışma ve reddetme yoluna gidememektedir. Çağdaşlaşma bu yönüyle belirli bir üstünlüğe de sahip bulunmaktadır. Çağdaşlaşmanın kuram olarak benimsenmesi bir kısım *çağ-dışı* halkların varlığını ve bunların çağa, çağdaş olana uymak zorunda oldukları görüşünü de beraberinde getirmektedir. Çağdaşlığın temsilcisi de Batı olunca, Batı-dışı toplumlara düşen çağdaşlaşmak yolunda Batı modelini gerilerden takip etmektedir.

Görüldüğü gibi Çağdaşlaşma kuramı Batı'nın kendi hakimiyetini meşrulaştırma ve sahip olduğu yeri mutlaklaştırmada bir araç olma görevini görmektedir. Çağdaşlaşma kuramının benimsenmesi beraberinde Batı'nın kendi dışında kalan toplumlara yönelttiği suçlama ve tanımlamaları¹⁰³da kabullenmeyi getirmektedir. Bu ve benzeri yargılar ise, uzun bir tarihî geçmişe sahip olan toplumumuz için kabulü mümkün olmayan tanımlamalardır. Berkes'te karşımıza çıktığı biçimiyle olsun, Batı'nın bize sunduğu şekliyle olsun çağdaşlaşma kuramının kabulü, yakın bir tarihe kadar sahip olduğumuz zengin bir mirasın, İslam/Osmanlı mirasının reddini ve Doğu/İslam dünyasının koruyuculuğu rolünden de vazgeçmemizi gerekli kılmaktadır. Kuramın, tarihteki yerini ve kimliğini bu ilişki ve olaylar içinde kazanmış olan toplumumuz açısından kabulünün en azından toplumumuzun çıkarları doğrultusunda olup olmadığı soru konusudur. Kaldıkları bütün çabalara rağmen toplum olarak Batı'da bir yer edine-

103 Çağ-dışılık, az-gelişmişlik gibi.

memiş bulunmaktayız. Batı da toplum olarak bizi Müslüman kimliğimizle görmeye devam etmektedir.

Netice :

Niyazi Berkes Türkiye Sosyoloji tarihinde, fikir hayatımızda Türkiye'nin tartışma gündemine getirdiği *Doğu Despotizmi* ve *Çağdaşlaşma* kuramları ile, toplumumuza yabancı bir bakış açısının tanıtıcısı, aktarıcısı olarak yerini almıştır. Meselelerimizin kaynağında toplumsal yapımızı, sosyal yapı sorununu görmektedir. Oysa meselelerimizin sosyal yapımızdan kaynaklandığı tartışma konusudur. Böyle bir yaklaşım sürekli olarak kendi toplumumuzu belirli eksiklikler etrafında tanımlamayı, suçlamayı getirmektedir. Diğer yandan Berkes, kendini Türk toplumunu yargılama makamında görmekte, hatta suçlamaktadır.

Berkes'in eserlerinin büyük bir çoğunluğunun tarihle, tarihi konularla yakından ilgili olmasına karşın, bize tarihsiz ve tarih dışı bir yolu, çözümü, başka bir deyişle çağdaşlaşmayı önermesi açık bir çelişkidir. Berkes'in çağdaşlaşma yaklaşımı ile Batı gelişme modelini ön plana çıkarması ve bu modele uymayı bir zorunluluk olarak görmesi, toplum olarak karşılaştığımız sorunlarda bizi tekçi çözümlere, Batı'ya bağımlı çözümlere mahkum etmektedir.

Berkes'in toplum tarihimizi ele alırken kullandığı Doğu Despotizmi, Doğu toplumlarının durgunluğu, Doğu toplumlarının gelişmeye kapalı oluşu ve devrimlerin yokluğu gibi Batılı Oryantalist bakışın klasik tezleri çerçevesinde ileri sürdüğü görüşler, toplum sorunlarımıza çözüm getirmekten uzak kalmakta ve toplumumuzu gerçek çehresi ile tanıtıcısı bir model kurma imkanı vermemektedir.

Niyazi Berkes, toplum tarihimize, özellikle Batılılaşma tarihine ilişkin görüşleri ile fikir hayatımızda Batıcı görüşün Hüseyin Cahid, Abdullah Cevdet ve Prens Sabahattin'de kazandığı çizginin günümüzdeki temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. O, çağdaşlaşmayı/Batılılaşmayı bir zorunluluk olarak ifade ederken «*Avrupalılaşmak bir zorunluluktur*» diyen Hüseyin Cahid ile; Batılılaşma tarihini Doğu uygarlık yörüngesinden Batı uygarlık yörüngesine, Doğu sisteminden Batı sistemine geçiş olarak değerlendirirken «*Asıl dava Doğu toplum tipinden Batı toplum tipine geçmektir*» diyen Prens

Sabahaddin ile; meselelerimizin kaynağında kendi toplum yapımızı görürken de «*Geri kalmışımızın nedeni Asyalı kafamızdır, dejenere geleneklerimizdir*» diyen Abdullah Cevdet ile aynı düşünce çizgisinde yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMAD, Feroz ve Bedia Turgay: Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı kronolojisi 1945-1971, Bilgi Yayınevi, 1976 Ankara.
- BORAN, Behice : Toplumsal Yapı Araştırmaları, Ankara, 1945.
- COŞKUN, İsmail : Niyazi Berkes'te Doğu-Batı Problemi, 1987. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- COŞKUN, İsmail : Modernleşme Kuramı Üzerine, Sosyoloji Dergisi, 3. dizi, s. 1.
- ERGUN, Doğan : Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. 8 içinde.
- GEVGİLİLİ, Ali : Yükseliş ve Düşüş, Bağlam Yayınları, 1987, İstanbul, 2. bs.
- GÖKBERK, Macit : Macit Gökberk ile Söyleşi Toplum ve Bilim, sayı : 45, Bahar 1989.
- HEYD, Uriel : Foundations of Turkish Nationalism, The Life and Teaching of Ziya Gökalp, London, 1950.
- İLYASOĞLU, A. : Türkiye'de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi içinde, c. 8.
- KAYALI, Kurtuluş : Hocam Niyazi Berkes'in Ardından, Tarih ve Toplum, c. 11, sayı: 62. 1989.

- KAYALI, Kurtuluş : Hilmi Ziya Ülken ve 1948 Tasviyesi, Tarih ve Toplum, c. 11, sayı: 63, 1989.
- KAYALI, Kurtuluş : Niyazi Berkes'in Tarihsel ve Sosyolojik Çalışmalarının Türk Düşünce Yaşamı Üzerindeki Etkileri, Argos, şubat, 1989, no: 6.
- KONGAR, Emre : Türk Toplumbilimcileri I-II, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- LEVIS, Bernard : Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK Basımevi, Ankara, 1984.
- MUMCU, Uğur : Bir Uzun Yürüyüş (Behice Boran ile Söyleşi), Tekin Yayınevi, 1988, İstanbul.
- PAMUK, Şevket : Niyazi Berkes ve Türkiye İktisat Tarihi, Toplum ve Bilim sayı: 45 Bahar 1989.
- ÖZDEMİR, Hikmet : Yön Hareketi, Bilgi Yayınevi, 1986, Ankara.
- ÖZER, İnan : Niyazi Berkes, Kongar, E: Türk Toplumbilimcileri I, içinde.
- SERTEL, Zekeriya : Roman Gibi (Anılar), Cem Yayınevi, 1978, İstanbul.
- SERTEL, Zekeriya : Hatırladıklarım, (1905-1950), İstanbul, 1968.
- SEZER, Baykan : Asya Tarihinde Suboyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979, İstanbul.
- SEZER, Baykan : Sosyolojinin Ana Başlıkları, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985. İstanbul.
- SEZER, Baykan : Türk Sosyolojisinin Ana sorunları, Sümer Kitabevi, İstanbul, 1988.
- TURNER, Brian : Marx ve Oryantalizmin Sonu, Kaynak Yayınları,
- TÜRKDOĞAN, Orhan : Çağdaş Türk Sosyolojisi, Erzurum, 1977.
- TÜZÜN, Sezgin : İbrahim Yasa, Kongar, E : Türk Toplumbilimcileri I, içinde.